

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος*

Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΑΙ Η ΓΕΩΡΓΙΑ:
ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ
ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν κείμενο αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια καταγραφής και σύνθεσης των πιο πρόσφατων απόψεων σχετικά με τις μορφές και τις διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού, όπως αυτές έχουν μελετηθεί στην ύπαιθρο των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για μια συνεισφορά στη συζήτηση για την ανάγκη επαναδιατύπωσης μιας «αγροτικής θεωρίας», η οποία, όμως, δεν εξαντλείται στις ιδιαιτερότητες του αγροτικού τομέα, αλλά προχωρά στη διασύνδεση των γεωγραφικών σχέσεων (spatial relations) με τις κοινωνικές σχέσεις (social relations). Επιχειρείται, μ' αυτόν τον τρόπο, η οργάνωση και συστηματοποίηση κεντρικών εννοιών που έχουν αναπτυχθεί στα πλαίσια διαφορετικών θεωρητικών κατασκευών, με στόχο την ανάλυση των ευρύτερων διαδικασιών αναδιάρθρωσης του αγροτικού χώρου.

Στόχος του παρόντος κειμένου είναι η επανασύνδεση της γεωργίας με τον αγροτικό χώρο μέσα από τη διατύπωση μιας πολιτικής οικονομίας του αγροτικού χώρου, η οποία, όμως, δεν αφορά την αναγωγή του ενός αντικειμένου έρευνας στο άλλο.

---

* Επιστημονικός Συνεργάτης στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών.

** Παλαιότερη εκδοχή του παρόντος κειμένου παρουσιάστηκε το Δεκέμβριο 1995 στο Μεταπτυχιακό Σεμινάριο του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, Τμήμα Γεωργικής Οικονομίας. Ευχαριστώ τον ανώνυμο κριτή του άρθρου για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν κείμενο συνιστά μια προσπάθεια καταγραφής των πρόσφατων απόψεων σχετικά με τις μορφές και τις διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην ύπαιθρο των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. Πρόκειται για τον επαναπροσδιορισμό της συζήτησης προς την επαναδιατύπωση μιας «αγροτικής θεωρίας» που δεν εξαντλείται στις ιδιαιτερότητες του αγροτικού τομέα, αλλά προχωρά στη διασύνδεση των γεωγραφικών σχέσεων (spatial relations) με τις κοινωνικές σχέσεις (social relations). Πιο συγκεκριμένα, επιχειρείται η ενσωμάτωση εννοιών από διαφορετικές θεωρητικές κατασκευές με σκοπό την ανάλυση της *ευρύτερης διαδικασίας αναδιάρθρωσης του αγροτικού χώρου*. Παρ' όλα αυτά, ο συνδυασμός των διαφορετικών αυτών εννοιών δεν οδηγεί απαραίτητα στη δημιουργία μιας ενιαίας ερμηνευτικής θεωρητικής κατασκευής.¹ Ένα τέτοιο εγχείρημα είναι μακριά από τους στόχους αυτού του κειμένου, το οποίο στοχεύει στην καταγραφή και τη σύνθεση – σε ένα ευρύτερο πλαίσιο – εκείνων των εννοιών που βοηθούν στην ερμηνεία των σύγχρονων τάσεων του αγροτικού μετασχηματισμού (Booth, 1993).

Η σημασία της συζήτησης που θα επιχειρηθεί εδώ, για την ελληνική περίπτωση, είναι αυτονόητη λόγω της εντεινόμενης διαδικασίας ενσωμάτωσης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Σημειώνεται ότι η Ελλάδα αποκλίνει σημαντικά από τον μέσο κοινοτικό όρο, αντιπροσωπεύοντας μόλις το 62% του μέσου κατά κεφαλή ΑΕΠ στην Ε.Ε. το 1990/91 (CEC, 1995). Η ένταση των διαδικασιών ενσωμάτωσης της Ελλάδας στην Ε.Ε. αποτελεί μια σημαντική διάσταση των διαγραφόμενων τάσεων κοινωνικο-οικονομικού εκσυγχρονισμού της χώρας μας (Laursen, 1995· Χατζημιχάλης, 1996).

Επί πλέον, πρέπει να τονισθεί ότι η επιχειρούμενη διερεύνηση στηρίζεται στη διογκούμενη πλέον ανάγκη για ένα *διεπιστημονικό* συγκερασμό απόψεων. Άλλωστε, κάτι τέτοιο φαίνεται να επιβάλλεται και από τη μεταβαλλόμενη φύση του αντικειμένου που διερευνάται εδώ και το οποίο είναι ο αγροτικός χώρος. Βεβαίως, η *γεωγραφία* αναδεικνύεται μια σημαντική διάσταση διερεύνησης των παραγωγικών διαδικασιών στην ύπαιθρο, ενώ κοινός παρονομαστής των ενεργειών για τη σύνθεση των απόψεων που αφορούν τον αγροτικό μετασχηματισμό παραμένει η *πολιτική οικονομία*. Δεν θα επιχειρηθεί η τομή ανάμεσα στη γεωργική παρα-

---

1. Για μια τέτοια προσπάθεια, στα πλαίσια της ερμηνείας των διαδικασιών κοινωνικής διαφοροποίησης στην ελληνική γεωργία, βλ. Κεφ. 2, 10 και 11, στο Papadopoulos, 1994.

γωγική διαδικασία και τη γεωγραφική της διάσταση, αλλά θα αναζητηθεί η σύνθεση των απόψεων που έχουν αναπτυχθεί με βάση τις δύο αυτές ερμηνευτικές διαστάσεις.

Θέμα του παρόντος κεμένου είναι η επανασύνδεση της γεωργίας με τον αγροτικό χώρο μέσα από μια πολιτικο-οικονομική προσέγγιση που δεν θα προχωρά, όμως, σε αναγωγές του ενός ερευνητικού αντικειμένου στο άλλο. Πρώτα απ' όλα, χρειάζεται να διαχωριστεί αναλυτικά η διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης στη γεωργία από τη διαδικασία εμπορευματοποίησης της οικογενειακής εκμετάλλευσης (βλέπε Kautsky, 1988). Στην πραγματικότητα, η σύνθεση των δύο αυτών διαδικασιών καταλήγει σε μια οικονομικο-κοινωνική και γεωγραφική ανισομέρεια της ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο. Ο αναλυτικός διαχωρισμός ανάμεσα στις δύο αυτές διαδικασίες είναι χρήσιμος για την ακριβέστερη διερεύνηση του χαρακτήρα της γεωργικής ετερογένειας, όπως και των μορφών επιβίωσης ή/και ενσωμάτωσης της οικογενειακής εκμετάλλευσης στην ευρύτερη οικονομία.

Στο επόμενο τμήμα, θα προχωρήσουμε, πρώτα, στην καταγραφή της τάσης συρρίκνωσης του γεωργικού τομέα και της μείωσης της σημασίας του για το σύνολο της οικονομίας. Συνακόλουθα, θα δειχθεί η ανάγκη επαναδιατύπωσης της έννοιας του «αγροτικού» εν γένει, και η μεταβολή του ρόλου του στις νέες συνθήκες της οικονομικής και κοινωνικής αναδιάρθρωσης.

2. Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΜΕ ΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

Η διεύρυνση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στον αγροτικό χώρο των ανεπτυγμένων καπιταλιστικά κρατών έχει οδηγήσει σε μια όλο και μεγαλύτερη ενσωμάτωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στην οικονομία της αγοράς, με βάση τόσο την ανάπτυξη των εμπορευματικών σχέσεων στην ύπαιθρο όσο και την όλο και ευρύτερη αναπαραγωγική διαδικασία της αγροτικής παραγωγής. Η τάση ενσωμάτωσης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στην καπιταλιστική οικονομία συνοδεύεται από τη συρρίκνωση της γεωργικής απασχόλησης και γενικότερα από την περιθωριοποίηση του αγροτικού τομέα μέσα στη συνολική οικονομία.

Σχετικά με την περιθωριοποίηση της σημασίας του αγροτικού τομέα στη συνολική οικονομία, το 1992, για παράδειγμα, τονίζουμε ότι η γεωργία αντιπροσώπευε μόλις το 2,1% του ΑΕΠ της Ε.Ε., υπολογίζοντας την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία της γεωργίας ως ποσοστό επί του συνόλου της οικονομίας. Στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό έφθανε το 10,4% και στην

Ιρλανδία το 6,7%, ενώ στη Γερμανία το ποσοστό συμμετοχής της γεωργίας στο ΑΕΠ αντιστοιχούσε στο 0,9%, στο Ηνωμένο Βασίλειο στο 1,1% και στις υπόλοιπες χώρες-μέλη το ποσοστό αυτό κυμαινόταν μεταξύ 1,3% και 3,1% (Eurostat, 1995α, σ. 250-251· Eurostat, 1995β). Η γεωργία φαίνεται να κατέχει ακόμα σημαντική θέση στην ελληνική οικονομία εξ αιτίας της καθυστερημένης βιομηχανικής ανάπτυξης και των μειωμένων ευκαιριών απασχόλησης στη μεταποίηση και στις υπηρεσίες.

Σχετικά με την απασχόληση στη γεωργία, το 1992, το ποσοστό των απασχολούμενων σε αυτή ανερχόταν στο 5,7% των απασχολούμενων στην Ε.Ε., ενώ στην Ελλάδα, αντίστοιχα, το ποσοστό αυτό ήταν 21,1%, σχεδόν δεκαπλάσιο του ποσοστού των απασχολούμενων στη γεωργία του Ηνωμένου Βασιλείου (Eurostat, 1995α, σ. 250-251). Το μεγάλο ποσοστό των απασχολούμενων στην ελληνική γεωργία είναι ενδεικτικό της έκτασης τόσο της γεωργικής υπο-απασχόλησης όσο και της εξω-αγροτικής απασχόλησης των Ελλήνων γεωργών.

Η καπιταλιστική ανάπτυξη της γεωργίας στις χώρες της δυτικής Ευρώπης φαίνεται να αποτελεί όλο και λιγότερο μια καθαρά «αγροτική» κοινωνικο-οικονομική διαδικασία. Η παραδοσιακή γεωργική δραστηριότητα η ταυτισμένη με την παραγωγή στη γη και την ύπαιθρο αποτελεί όλο και περισσότερο μια περιθωριακή κατάσταση. Η γεωργική παραγωγή η αποκλειστικά δεμένη με τη γη και τις καιρικές συνθήκες έπαψε να είναι πια τόσο ανεξάρτητη από την αγορά εμπορευμάτων. Τα νέα υβρίδια, τα φυτοφάρμακα, τα λιπάσματα, οι καινούργιες τεχνικές αγροτικής παραγωγής, η εκμηχάνιση της παραγωγής είναι μερικές όψεις της εξάρτησης της γεωργικής παραγωγής από το βιομηχανικό κεφάλαιο (Goodman et al., 1987).

Η γεωργική παραγωγική δραστηριότητα αποσυνδέεται όλο και περισσότερο από τη διαμονή στην ύπαιθρο. Η ύπαιθρος αποτελεί όλο και περισσότερο το χώρο διαμονής ακόμα και των μη-γεωργών. Αυτό, βέβαια, αφορά τις πιο ανεπτυγμένες οικονομίες οι οποίες αντικαθιστούν, λόγω κυρίως της σημαντικής ανάπτυξης της παραγωγικίστικης γεωργίας (productivist agriculture), την παραγωγική χρήση του αγροτικού χώρου με την καταναλωτική. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του Ην. Βασιλείου, έχει διαχυθεί ακόμα και στους κόλπους του κράτους η άποψη ότι οι αγροτικές περιοχές αποτελούν περισσότερο χώρο παροχής αναψυχής, περιβαλλοντικών αξιών και διαμονής παρά χώρο παραγωγής (Marsden, 1990, σ. 381). Μια παρόμοια άποψη έχει επικρατήσει και στην Ελλάδα, όπου η χρήση της αγροτικής γης, ιδιαίτερα στις παράκτιες, τις νησιωτικές και τις

περιαστικές περιοχές, όπου εμφανίζεται όλο και περισσότερο η αστικοποίηση των χρήσεων του αγροτικού χώρου, αποδεσμεύεται όλο και περισσότερο από τη γεωργία (Μωυσιδής, 1994· Αραχωβίτη και Λουλούδης, 1996).

Η οικονομική παρακμή πρώην γεωργικά ανεπτυγμένων περιοχών, η μείωση του γεωργικού εργατικού δυναμικού και η φθίνουσα πορεία του γεωργικού τομέα στην οικονομία της χώρας αποτελούν χαρακτηριστικές πλευρές αυτού που μπορεί να περιγραφεί ως διαδικασία «απο-αγροποίησης της υπαίθρου» στη χώρα μας (Λουλούδης, 1991). Όλες αυτές οι παρατηρήσεις είναι κοινός τόπος, αλλά στοχεύουν στην υπογράμμιση της γεωργικής παραγωγικής δραστηριότητας ως μίας μόνο διάστασης του αγροτικού χώρου και, άρα, της ανάγκης αποσύνδεσης του «αγροτικού χώρου» από την καθαρά «γεωργική παραγωγική δραστηριότητα».

Σαν αποτέλεσμα, θα πρέπει μάλλον κανείς να αναφέρεται στην ένταξη της γεωργίας στο γεωγραφικό της περίγυρο και στην αντιμετώπισή της ως ενός παραγωγικού κλάδου στο συνολικό καταμερισμό της εργασίας. Η γεωργική απασχόληση μπορεί να αντιμετωπισθεί, έτσι, σαν μία μόνο αγορά εργασίας παράλληλα με άλλες αγορές εργασίας που αφορούν τη βιομηχανική απασχόληση ή την απασχόληση στον τομέα των υπηρεσιών. Μ' αυτόν τον τρόπο, σε μια συγκεκριμένη τοπική κοινωνία υπάρχουν διαφορετικές αγορές εργασίας που συνιστούν την «τοπική» ή «περιφερειακή» οικονομία. Ο γεωγραφικός αυτός διαχωρισμός δεν είναι ανστηρός, αλλά βοηθά στην επισήμανση κάποιων βασικών διαστάσεων της ανάπτυξης και επέκτασης του καπιταλισμού όχι μόνο σε εθνικό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο.

Ο αγροτικός τομέας σαν υπο-σύστημα της συνολικής οικονομίας δεν παύει να συνδέεται με τη συνολικότερη ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στο συνολικό κοινωνικό σχηματισμό. Συνακόλουθα, αντί να θεωρηθεί ο αγροτικός τομέας μια «ιδιαιτέρη» περίπτωση καπιταλιστικής ανάπτυξης, μπορεί να ενταχθεί στην προβληματική της γενικότερης τροχιάς ανάπτυξης του καπιταλισμού στη συνολική οικονομία.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η *οικογενειακή εκμετάλλευση* (family farming), που θεωρείται η προεξάρχουσα μορφή παραγωγής στη γεωργία και η οποία έχει στο παρελθόν θεωρηθεί «μη-καπιταλιστική» μορφή αγροτικής παραγωγής (Chayanov, 1966), δεν μπορεί να μελετηθεί ικανοποιητικά παρά μόνο με βάση τους όρους και τις συνθήκες ενσωμάτωσής της στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (Friedmann, 1981). Μπορεί να θεωρηθεί *μικρο-εμπορευματική μορφή παραγωγής* (form of petty commodity production). Έτσι, η ιδιαιτερότητα της καπιταλιστικής ανάπτυξης στον

αγροτικό τομέα δεν μπορεί να αποδοθεί στη μορφή παραγωγής που κυριαρχεί σ' αυτόν, αλλά μάλλον στους τρόπους σύνδεσής της με την ευρύτερη οικονομία. Μ' αυτόν τον τρόπο, αναφέρομαι στην ανισομερή ενσωμάτωση του αγροτικού τομέα στην ευρύτερη οικονομία, γεγονός που ωθεί στην επανεξέταση της περιώνυμης «ιδιαιτερότητας» του αγροτικού τομέα.

Η θεώρηση της μικρο-εμπορευματικής παραγωγής, με τη σειρά της, δεν προϋποθέτει μια προδιαγεγραμμένη θεωρία μετάβασης από τον έναν τρόπο παραγωγής στον άλλον, αλλά μάλλον προτείνει τη μελέτη της σύνδεσης ανάμεσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και στις μικρο-εμπορευματικές μορφές παραγωγής.² Η οικογενειακή μορφή εκμετάλλευσης δεν μπορεί πια να συνταυτίζεται εξ ολοκλήρου με ένα απλό αναπαραγωγικό (simple commodity production) μοντέλο της γεωργικής παραγωγής. Ή τουλάχιστον δεν θα πρέπει να θεωρείται ότι η «απλή μορφή αναπαραγωγής» παραμένει ασύνδετη με τη συνολικότερη καπιταλιστική παραγωγή (Friedmann, 1988). Συχνά, η διατήρηση της απλής αυτής αναπαραγωγής οφείλεται στις προϋποθέσεις (π.χ., ύπαρξη αγοράς αγροτικών προϊόντων, αγορά συντελεστών της παραγωγής κ.λπ.) που εξασφαλίζονται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, μπορεί κανείς να ξεχωρίσει διαφορετικές μορφές οικογενειακής εκμετάλλευσης ανάλογα με το χαρακτήρα (π.χ., αυτονομία από το κεφάλαιο ή υποταγή σ' αυτό) της εργασιακής διαδικασίας η οποία αναπτύσσεται μέσα στην οικογενειακή παραγωγική μονάδα (Smith, 1986).

Εντάσσοντας τη γεωργική παραγωγή στη συνολική οικονομία και αναγνωρίζοντας παράλληλα τη γεωγραφική της διάσταση, μπορεί κανείς να αναφερθεί γενικότερα στη μελέτη της καπιταλιστικής ανάπτυξης στον κοινωνικό σχηματισμό. Μπορούμε να επιστημονούμε το «γεωγραφικό καταμερισμό της εργασίας» (spatial division of labour), ο οποίος συνιστά μια σημαντική συνθήκη της ανισόρροπης ανάπτυξης του καπιταλισμού (Massey, 1984). Ο περιφερειακός χαρακτήρας της καπιταλι-

---

2. Η θεωρία της μετάβασης εμπεριέχει την περιοδολόγηση της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης, ενώ εδώ υπογραμμίζεται η ανάγκη εμπειρικής διαπίστωσης της μορφής που παίρνει κάθε φορά ο κοινωνικός μετασχηματισμός. Σ' αυτό το συμπέρασμα μπορεί να καταλήξει κανείς και από την κριτική μελέτη της συζήτησης ανάμεσα στον Μουζέλη και τον Βεργόπουλο για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην ελληνική γεωργία στο τέλος της δεκαετίας του 1970 (Ραπαδόπουλος, 1994, Κεφ. 3). Για μια ενδιαφέρουσα επανεξέταση της έννοιας της μικρο-εμπορευματικής παραγωγής, βλέπε MacEwen-Scott, 1986.

στικής ανάπτυξης αποτελεί απόδειξη της ανισοκατανομής της. Μπορεί να αναφερθεί κανείς σε μια *άνιση καπιταλιστική ανάπτυξη* (uneven development of capitalism) που δεν μπορεί να αποδοθεί τόσο σε κάποιες «νομοτέλειες» του καπιταλισμού, όσο στις συγκεκριμένες συνθήκες μέσα στις οποίες ο καπιταλισμός διεισδύει βαθύτερα σε όλο και ευρύτερες γεωγραφικές και κοινωνικές ενότητες και επεκτείνεται. Επί πλέον, έχει αναγνωρισθεί η αναγκαιότητα στοιχειοθέτησης της «εμπειρικής» ή, αλλιώς, «τοπικής» διάστασης του άνισου χαρακτήρα της ανάπτυξης του καπιταλισμού (Smith, 1989).

Η μελέτη της ανάπτυξης του καπιταλισμού στον αγροτικό χώρο αποκτά καινούργιο ερευνητικό ενδιαφέρον με την ενσωμάτωση της εμπειρικής ανάλυσης στο θεωρητικό σώμα της πολιτικής οικονομίας. Το παλιό μοντέλο μιας «σταδιακής/εξελικτικής» ανάπτυξης του καπιταλισμού αδυνατεί να παρακολουθήσει τις καινοφανείς στρατηγικές καπιταλιστικής ενσωμάτωσης νέων θεσμών και διαδικασιών. Ο αγροτικός χώρος μπορεί να μελετηθεί σαν ένα ευρύ πεδίο μέσα στο οποίο ο καπιταλισμός αναδιπλώνεται και αναδιοργανώνεται. Παύει, έτσι, να υπάρχει μια κατ' εξοχήν «αγροτική» πολιτική οικονομία, σαν να υπήρχε μια ιδιαίτερη οικονομική και κοινωνική σφαίρα που αφορά τη γεωργία, και αντικαθίσταται από την πολιτική οικονομία του αγροτικού χώρου.

Δεν πρέπει, όμως, να παραλείψουμε την εξέταση των διαπλοκών ανάμεσα στη γεωργία και σ' αυτό που αποκαλούμε «αγροτικό χώρο». Ο αγροτικός χώρος είναι μια περιεκτική (contextual) κατηγορία και μπορεί να θεωρηθεί ένα είδος πλαισίου για τη μελέτη της γεωργίας. Η έννοια του αγροτικού χώρου είναι μια κατασκευή που δομείται διαφορετικά από χώρα σε χώρα, και γι' αυτό οι διασυνδέσεις του με τη γεωργία απαιτούν συγκεκριμένη μελέτη. Δεν μπορεί κανείς να εμμένει σε ένα απλοϊκό διαχωρισμό του τύπου: α) χώρος (ύπαιθρος) και β) παραγωγή (γεωργία), αφού οι δύο παράγοντες περιέχουν στοιχεία που ανήκουν εκτός των δύο αυτών επιπέδων ανάλυσης.

3. Η ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Όπως ήδη υποστηρίξαμε, η γνωστή παραδοσιακή ταύτιση του αγροτικού χώρου με τη γεωργική απασχόληση και την ιδιοκτησία γεωργικής γης παύει να αποτελεί προϋπόθεση για τον ορισμό του τι συνιστά το «αγροτικό» σε σχέση με το κατ' εξοχήν «αστικό» (Newby, 1980). Αντίστοιχα, το «αγροτικό» είναι στην πραγματικότητα μια «ελαστική» κατηγορία.

Ένας ορισμός του «αγροτικού» στοιχείου ή της «αγροτικότητας» (rurality), που κατασκευάστηκε για τη μελέτη της αγροτικής Αγγλίας, εμφανίζεται να εμπεριέχει κριτήρια που αλλάζουν παράλληλα με τις αλλαγές στη διάρθρωση της απασχόλησης (Cloke, 1987). Έχει γίνει φανερό ότι στον αγγλικό νότο, ιδιαίτερα, έχει σημειωθεί σημαντική επέκταση του αστικού δομημένου χώρου μέσα στον αγροτικό χώρο η οποία έχει προκαλέσει:

1. αλλαγές στη διάρθρωση της απασχόλησης, που στη βάση της βρίσκεται μια ευρύτερη «τάξη των υπηρεσιών» (service class) αποτελούμενη από μανάτζερς και επαγγελματίες,

2. τη διάδοση των καινούργιων καταναλωτικών προτύπων αυτής της τάξης, και

3. την αναδημιουργία, κατ' επέκταση, μιας άλλης ιδεολογίας σχετικά με το τι συνιστά το «αγροτικό» (Thrift, 1987· Cloke and Thrift, 1990).

Το «αγροτικό» δεν αντιστοιχεί σε κάποια δεδομένη διάρθρωση απασχόλησης, αλλά μάλλον αναφέρεται σε κάποια «μοντέλα αγροτικότητας» (patterns of rurality) που υποδηλώνουν, αντίστοιχα, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές στη συνολική κοινωνία.³

Θα πρέπει, παρ' όλα αυτά, να υπενθυμίσω ότι το «αγροτικό» αποτελεί ουσιαστικά μια συνθήκη που καθορίζεται από τις διαφορετικές εθνικές παραδόσεις αγροτικής ανάλυσης (Bodiguel et al., 1990). Ο εμπειρισμός ελλοχεύει σ' εκείνες τις αναλύσεις που παραλείπουν να παραπέμψουν σε συγκεκριμένες διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού και να εξετάσουν τις διασυνδέσεις ανάμεσα σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης (π.χ., τοπικό και εθνικό) (Hoggart, 1988, σ. 39). Το «αγροτικό» υπόκειται στον κοινωνικό και οικονομικό μετασχηματισμό και, άρα, δεν αποτελεί ένδειξη μιας αναχρονιστικής και ξεπερασμένης κοινωνικής διάρθρωσης. Μ' αυτόν τον τρόπο, δεν συνδέεται αναγκαστικά και δεν υποθάλλει έναν «μη-καπιταλιστικό» κοινωνικό σχηματισμό μέσα σε συνθήκες «θερμοκηπίου». Η αγροτική κοινωνική διάρθρωση είναι μάλλον μια πλουραλιστική κοινωνική πραγματικότητα, η οποία, αν και γεμάτη αντιφάσεις και συγκρούσεις, δεν παύει να ανασηματίζεται πάνω στη βάση της καπιταλιστικής δυναμικής.

3. Μια φαινομενικά ακραία άποψη για το «αγροτικό» είναι η θέση ότι αυτό αναπαράγεται κοινωνικά μέσα από μια σειρά νοημάτων. Το «αγροτικό» αποτελεί, με άλλα λόγια, ένα χώρο που επισημαίνει τη διαφορετικότητα, εκφράζοντας, στο τέλος, μια ταυτότητα αξιών μέσα σε μια ομάδα ανθρώπων (Mormont, 1990, σ. 36-38). Αυτός ο ορισμός παραπέμπει ίσως σε μια κοινοτροπικιστική (constructivist) ανάλυση του κοινωνικού χώρου τύπου Bourdieu (Bourdieu, 1989).

Έπειτα από την κρίση του «αγροτο-αστικού συνεχούς» κατά τη δεκαετία του 1970,⁴ η οποία οδήγησε σε μια αναθεώρηση των προσδιορισμών της αγροτικής έρευνας στις αγγλοσαξωνικές χώρες, η έλλειψη μιας ειδικά αγροτικής θεωρίας υπήρξε εντονότερη. Επισημάνθηκαν διαφορετικά επίπεδα κοινωνικής έρευνας και η «τοπική κοινωνία» (local society) αναδείχθηκε κεντρική κατηγορία για τη διεξαγωγή αγροτικών ερευνών. Η εμπειρική έρευνα στο Ηνωμένο Βασίλειο έχει δείξει ότι οι διαφορετικοί γεωγραφικοί καταμερισμοί της εργασίας, στους οποίους αναφερθήκαμε νωρίτερα, δεν εξελίσσονται με τον ίδιο τρόπο σε κάθε παραγωγικό τομέα, αλλά υπάρχει μια διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ τους. Η ιδιαιτερότητα μιας συγκεκριμένης «τοπικής κοινωνίας» εξαρτάται από τη συγκεκριμένη *συν-άρθρωση* των γεωγραφικών καταμερισμών της εργασίας που υφίστανται στο χώρο. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί κανείς να εξετάσει μια συγκεκριμένη «τοπική κοινωνία» έξω από το εθνικό και το διεθνές πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή βρίσκεται. Αυτή ακριβώς η μελέτη των διασυνδέσεων της τοπικής με την περιφερειακή και την εθνική και διεθνή οικονομία και κοινωνία συνιστά και το πλεονέκτημα της προσέγγισης της αναδιάρθρωσης (restructuring) του καπιταλισμού (Newby, 1986, σ. 213).

Η έρευνα «αγροτικών» τοπικών κοινωνιών δεν μπορεί να περιοριστεί απλά και μόνο στην επισήμανση του γεωγραφικού χώρου ως αρένας για μια συγκεκριμένη κοινωνική ανάλυση, αλλά έχει, επίσης, και μια πολιτικο-οικονομική διάσταση που παραπέμπει στη διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού στην ύπαιθρο. Η μελέτη της οικονομικής και κοινωνικής αναδιάρθρωσης συγκεκριμένων τοπικών κοινωνιών συνεισφέρει στη συνθετική προσέγγιση της κοινωνικής αλλαγής. Ο ερευνητικός στόχος δεν αφορά τόσο την αναγωγή των συμπερασμάτων που απορρέουν από το τοπικό επίπεδο στη συνολική εθνική κοινωνία, όσο τον εμπλουτισμό της γενικότερης μελέτης σχετικά με την καπιταλιστική ανάπτυξη (Lovering, 1989).

---

4. Το «συνχές» (των Sorokin-Zimmerman) αφορά τη διάκριση ανάμεσα σε μια αγροτική και σε μια αστική κοινωνία με βάση τα κριτήρια της γεωργικής απασχόλησης, της πληθυσμιακής πυκνότητας, της διαφοροποίησης κ.λπ.. Αυτή την εμπειριστική/γεωγραφική αντίληψη του «αγροτικού» επέκριναν ο Pahl (1966) και η Stacey (1969), αντιπροτείνοντας τη μελέτη του «τοπικού» παράγοντα ή της «τοπικής κοινωνίας» σε σχέση με το συνολικό κοινωνικό σχηματισμό όπως και τη δυναμική, ιστορική διάσταση του αγροτικού χώρου.

Η αποσύνδεση του γεωργικού χαρακτήρα της παραγωγής από το αγροτικό γεωγραφικό περιβάλλον έχει οδηγήσει, επίσης, σε έναν ανάλογο καταμερισμό ερευνητικών ενδιαφερόντων ανάμεσα στην *αγροτική πολιτική οικονομία* (Buttel et al., 1990) και στην προσέγγιση της *οικονομικής αναδιάρθρωσης στον αγροτικό χώρο* (Marsden et al., 1990). Σχηματοποιώντας τη διάκριση μεταξύ των δύο αυτών προσεγγίσεων, θα έλεγε κανείς ότι η αγροτική πολιτική οικονομία ενδιαφέρεται περισσότερο για τη μελέτη της παραγωγής και διανομής στο γεωργικό τομέα, τη σύνδεση της γεωργίας με το αγροτο-βιομηχανικό σύμπλεγμα και τη διεθνοποίηση (globalisation) της γεωργικής παραγωγικής διαδικασίας. Ενώ, από την άλλη μεριά, η προσέγγιση της αγροτικής αναδιάρθρωσης αναφέρεται στις μικρο- και μακρο-διαστάσεις ενσωμάτωσης της αγροτικής εκμετάλλευσης στον καπιταλισμό, στις επί μέρους διασυνδέσεις της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας με άλλους παραγωγικούς τομείς σε διαγεγραμμένο γεωγραφικό και κοινωνικό πλαίσιο και στην αλληλεπίδραση τοπικών και διεθνών διαδικασιών προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Βέβαια, ένας τέτοιος διαχωρισμός είναι περισσότερο αναλυτικός, αφού υπάρχει μια αλληλοκάλυψη ερευνητικών πεδίων και εννοιολογικών εργαλείων. Έχει, μάλιστα, εκφραστεί η πρόθεση να συνδυαστούν τα δύο αυτά μοντέλα σε ένα συνθετικό μοντέλο μελέτης του αγροτικού μετασχηματισμού (Marsden et al., 1990, σ. 12). Πιο συγκεκριμένα, μπορεί κανείς να αναγνωρίσει σημαντικές ομοιότητες ανάμεσα στις δύο αυτές προσεγγίσεις:

1. την ανάλυση των διαδικασιών ενσωμάτωσης της οικογενειακής εκμετάλλευσης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής,

2. την αναγνώριση των κυρίως «εξωγενών» διαδικασιών καπιταλιστικής ανάπτυξης στο γεωργικό τομέα,

3. τη διεύρυνση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη γεωργία που παίρνει το χαρακτήρα διεθνοποίησης της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας.

Εδώ, όμως, δεν θα επεκταθούμε περισσότερο σχετικά με τη συστηματική σύζευξη των δύο αυτών προσεγγίσεων. Θα περιοριστούμε αποκλειστικά στην παράθεση εκείνης της συλλογιστικής που ξεκαθαρίζει τους όρους για τη μελέτη των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων μέσα σε καπιταλιστικές συνθήκες παραγωγής, όπως και για την εξέταση της οικονομικής και κοινωνικής διαφοροποίησης στο επίπεδο των τοπικών κοινωνιών.

4. Η ΕΤΕΡΟΓΕΝΕΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Όπως ήδη σημειώθηκε, η μελέτη της οικογενειακής εκμετάλλευσης δεν συντελείται πέρα και έξω από τη σχέση της με το εξωτερικό ως προς αυτήν κεφάλαιο. Η συζήτηση για την ενσωμάτωση των μικροεμπορευματικών μορφών παραγωγής στον καπιταλισμό μπορεί να αποτελέσει τη βάση για τις ευρύτερες αναλύσεις αναφορικά με τον αγροτικό μετασχηματισμό των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών (Marsden, 1991, σ. 29-30). Σ' αυτό το πλαίσιο, είναι χρήσιμη η εξέταση των ενδογενών χαρακτηριστικών της μικροεμπορευματικής παραγωγής που επιβοηθούν στη συντήρηση ή/και στην αναπαραγωγή της όσο και η εξέταση των εξωγενών εκείνων διαδικασιών που την υποτάσσουν στο κεφάλαιο με την ευρύτερη έννοια (Whatmore et al., 1986).

Εξετάζοντας, πρώτα, τα ενδογενή χαρακτηριστικά της μικροεμπορευματικής παραγωγής, μπορεί κανείς να επισημάνει ότι πρόκειται για μια εκμετάλλευση, πολλές φορές μικρού μεγέθους, η οποία στηρίζεται στην οικογενειακή ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και στην οικογενειακή οργάνωση της διαδικασίας παραγωγής. Παρ' όλα αυτά, είναι δυνατόν να επισημάνει κανείς τα διαφορετικά χαρακτηριστικά που «χρωματίζουν» την οικονομική αυτή μορφή της μικροεμπορευματικής παραγωγής. Η οικογενειακή εκμετάλλευση χαρακτηρίζεται από τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων, από τη μίσθωση αγροτικής εργασίας, από τις σχέσεις συγγένειας ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας και από τη στρατηγική (ή στρατηγικές) αναπαραγωγής του αγροτικού νοικοκυριού που συνιστά το «δημογραφικό κεφάλαιο» της οικογενειακής επιχείρησης.⁵

Από την άλλη μεριά, η σχέση της οικογενειακής μονάδας παραγωγής με το εξωτερικό ως προς αυτήν κεφάλαιο αποτελεί τη βάση για τη μελέτη των εξωγενών διαδικασιών μετασχηματισμού της αγροτικής

---

5. Η προσέγγιση της οικογενειακής εκμετάλλευσης στο Ην. Βασίλειο ως οικογενειακής επιχείρησης, η οποία συνιστά μια διευρυμένη κατηγορία σχέσεων ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο, αναγνωρίζει τρεις πλευρές: α) την *επιχειρηματική*, β) τη *σχέση κατανάλωσης* του νοικοκυριού με την *αντίστοιχη επενδυτική συμπεριφορά*, και γ) το *βαθμό αυτο-εκμετάλλευσης* των μελών του νοικοκυριού και παραγωγικότητάς του (Gasson et al., 1988). Στην περίπτωση του Ην. Βασιλείου (όπως και στις ΗΠΑ), η οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση συνιστά συχνότερα μια επιχείρηση (business), όπου η οικονομική συγκέντρωση της παραγωγής είναι υψηλή και ο κύκλος παραγωγής αρκετά μεγάλος.

εκμετάλλευσης. Η υποταγή της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας στο τραπεζικό κεφάλαιο μέσα από την λίστωση για την αναπαραγωγή ή/και επέκταση της παραγωγής, η σύνδεση της αγροτικής παραγωγής με το αγροτο-βιομηχανικό σύμπλεγμα για την αγορά μηχανημάτων, λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων κ.λπ. ή/και για την πώληση αγροτικών προϊόντων με σκοπό τη μεταποίηση και εμπορία τους, η σύμβαση της αγροτικής εκμετάλλευσης, με συγκεκριμένους όρους, απευθείας με το βιομηχανικό κεφάλαιο για την παραγωγή και παράδοση συγκεκριμένης ποσότητας αγροτικού προϊόντος, αποτελούν παραδείγματα σχέσεων με το εξω-γεωργικό κεφάλαιο (Davis, 1980· Goodman et al., 1987· Marsden, 1991).

Σύμφωνα με μια ερμηνεία της παραδοσιακής μαρξιστικής άποψης για την καπιταλιστική ανάπτυξη της γεωργίας, μπορεί κανείς να θεωρήσει τη συνάρτηση της οικογενειακής εργασίας, που ξοδεύεται μέσα στην εκμετάλλευση με τη μισθωτή εργασία που νοικιάζεται σ' αυτήν, ως το καθοριστικό εκείνο κριτήριο που χαρακτηρίζει τη διάκριση ανάμεσα σε «διευρυμένες εμπορευματικές» και «απλές εμπορευματικές» μορφές παραγωγής μέσα στην αγροτική οικονομία (Friedmann, 1981). Η δύστικη αυτή συλλογιστική αποφεύγει να εντάξει την οικογενειακή εκμετάλλευση μέσα στο πλαίσιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης, χρησιμοποιώντας σαν επιχείρημα πολιτικο-οικονομικά σχήματα καπιταλιστικής «λογικής». Το βασικότερο απ' αυτά είναι η επέκταση της μισθωτής εργασίας στην οικογενειακή εκμετάλλευση, όπου καθιστά τη γεωργική παραγωγική διαδικασία καπιταλιστική δραστηριότητα. Από την άλλη μεριά, ο ουσιαστικός διαχωρισμός ανάμεσα σε «απλή μορφή αναπαραγωγής» και στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αποτελεί το αποφασιστικό βήμα για την ερμηνεία της διατήρησης της οικογενειακής εκμετάλλευσης και ενσωμάτωσής της στην καπιταλιστική οικονομία.

Παρά την εμμονή της σε διαζευκτικά σχήματα, η μελέτη της ενσωμάτωσης της οικογενειακής εκμετάλλευσης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όπως εκτέθηκε από την Friedmann, αποτελεί χρήσιμη εισαγωγή στη μελέτη του κοινωνικού μετασχηματισμού της αγροτικής οικογενειακής εκμετάλλευσης. Επιπρόσθετα, η επικέντρωση της ανάλυσης στην αγροτική οικογενειακή εκμετάλλευση συνιστά αναγκαίο βήμα για τη μελέτη της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη γεωργία.

Σε αντιδιαστολή μ' αυτή την προσέγγιση, μια δεύτερη άποψη εστιάζει στον αποκλειστικά εξωγενή χαρακτήρα της κοινωνικής αλλαγής

στην αγροτική οικονομία (Goodman and Redclift, 1988),⁶ αλλά αγνοεί τις συγκεκριμένες διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού της αγροτικής κοινωνικής διάρθρωσης στο επίπεδο της αγροτικής εκμετάλλευσης. Σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική, η γεωργία συνιστά έναν *de facto* προ-καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής που παρουσιάζει αρκετά εμπόδια για μια εκ των έσω ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η γη σαν βασικός συντελεστής της γεωργικής παραγωγής δεν αποτελεί πρόσφορο έδαφος για τη συγκέντρωση και τη συγκέντρωση της παραγωγής. Επί πλέον, όσον αφορά τη σχέση του κύκλου της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας με τον κύκλο αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης που μισθώνεται στη γεωργική παραγωγή, παρατηρείται ότι αυτοί οι δύο κύκλοι δεν συμπίπτουν όπως στη βιομηχανική παραγωγική διαδικασία (βλέπε Mann and Dickinson, 1978). Η ύπαρξη μόνιμης μισθωτής εργασίας στην αγροτική παραγωγική διαδικασία εμφανίζεται προβληματική, αφού η αναπαραγωγή της δεν εξασφαλίζεται εξ ολοκλήρου μέσα στη μικρή γεωργική οικογενειακή εκμετάλλευση.⁷

Αυτή η συλλογιστική παραπέμπει στην «άλωση» της γεωργικής παραγωγικής διαδικασίας από το εξωτερικό ως προς αυτήν κεφάλαιο, δηλαδή από το βιομηχανικό κεφάλαιο παραγωγής συντελεστών παραγωγής (μηχανήματα, υβρίδια, λιπάσματα), τις αγροτο-βιομηχανικές επιχειρήσεις (επεξεργασία αγροτικών προϊόντων), το πιστωτικό κεφάλαιο (δάνεια) και το εμπορικό κεφάλαιο. Με τη διαφορά ότι σ' αυτή την περίπτωση το κεφάλαιο παρακάμπει την ίδια την παραγωγική διαδικασία στη γη και υποτάσσει την αγροτική οικογενειακή εκμετάλλευση μέσα από τις εισροές ή/και εκροές της παραγωγικής διαδικασίας (Goodman and Redclift, 1985· Goodman et al., 1987). Αυτή η συλλογιστική επιτρέπει τη μελέτη των σύγχρονων μορφών κεφαλαιακής συσσώρευσης μέσα από την υποταγή της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας, αν όχι μέσα στην ίδια την οικογενειακή εκμετάλλευση.

---

6. Μια παρόμοια άποψη συνάγεται και από μια λεπτομερή ανάλυση της θέσης του Βεργόπουλου που παραπέμπει σε μια θεωρία της μικρο-εμπορευματικής παραγωγής που εξετάζει, παρ' όλα αυτά, τη συνολική υποταγή της στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και αγνοεί τις ετερογενείς πολυμορφίες μιας τέτοιας ανάλυσης (Βεργόπουλος, 1975).

7. Ο χαρακτήρας της μισθωτής εργασίας στη γεωργία παραμένει βασικά εποχιακός ακολουθώντας τον κύκλο παραγωγής μέσα στην αγροτική εκμετάλλευση.

Οι δύο αυτές προσεγγίσεις (της Friedmann και των Goodman και Redclift) μπορούν να αποτελέσουν την απαρχή για μια συνθετική προσέγγιση των μορφών ή διαδικασιών ενσωμάτωσης της οικογενειακής εκμετάλλευσης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Όπως έχει διατυπωθεί πιο συγκεκριμένα από την Whatmore, θα πρέπει κανείς να προχωρήσει σε μια σύνθεση «των διαδικασιών που αφορούν τις σχέσεις ανάμεσα στη μικροεμπορευματική παραγωγή και στη συνολικότερη οικονομία της αγοράς και των διαδικασιών που αφορούν εκείνες τις σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα στην ίδια τη μικροεμπορευματική παραγωγή και καθορίζονται από το διττό της χαρακτήρα ως επιχείρησης και ως νοικοκυριού» (Whatmore, 1991, σ. 14).

Η χρυσή τομή μέσα από τους σκοπέλους της διαμάχης για την κατεύθυνση που λαμβάνει ο κοινωνικός μετασχηματισμός στην ύπαιθρο αποτελεί ουσιαστικά μια υπόθεση εργασίας, που μπορεί να επαληθευθεί εμπειρικά και να αναλυθεί μέσα από μια συνθετική παρουσίαση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής που υποτάσσουν την οικογενειακή εκμετάλλευση στο κεφάλαιο. Επί πλέον, η πολυπλοκότητα των σχέσεων παραγωγής που συνδέουν την οικογενειακή εκμετάλλευση με τη συνολικότερη καπιταλιστική οικονομία δεν ελεξηγείται ικανοποιητικά από τα θεωρητικά μοντέλα που κατασκευάστηκαν για να ερμηνεύσουν το χαρακτήρα και τη μορφή της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη γεωργία. Έχει αναπτυχθεί έντονη κριτική σχετικά με την κατασκευή αναγωγικών και οικονομιστικών θεωρητικών μοντέλων, που παραβλέπουν την πολυσχιδιά της εμπειρικής πραγματικότητας και καθυποτάσσουν την όποια συγκεκριμένη ανάλυση σε απλουστευτικά δομικά σχήματα που δεν προσφέρουν σημαντικές ερμηνευτικές δυνατότητες (Long et al., 1986· MacEwen-Scott, 1986· Marsden, 1991· Whatmore, 1991, σσ. 12-45, 139-148).

Υπάρχουν διαφορετικές μορφές οικογενειακής εκμετάλλευσης ανάλογα με το βαθμό εμπορευματοποίησης των σχέσεων παραγωγής που τις χαρακτηρίζουν, ή, αλλιώς, με τον τρόπο και την έκταση στην οποία ενσωματώνονται στην οικονομία της αγοράς (Long et al., 1986· Marsden, 1989). Όμως, αυτή η διαδικασία διαφοροποίησης (differentiation) της οικογενειακής εκμετάλλευσης έχει την *περιφερειακή και τομεακή* της διάσταση. Η ανάπτυξη διαφορετικών μορφών οικογενειακής εκμετάλλευσης διαφοροποιείται γεωγραφικά, αφού αφορά μια οικονομική και κοινωνική διάρθρωση που για γενικότερους (βιομηχανική ανάπτυξη, αγροτική πολιτική κ.λπ.) ή/και ειδικότερους λόγους (συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, πολιτική και κοινωνική ενεργοποίηση σε τοπικό επίπεδο κ.λπ.) συνδέεται με μια ανισομερή ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου

παραγωγής. Παράλληλα, οι μορφές οικογενειακής εκμετάλλευσης διαφοροποιούνται δια-τομεακά εξ αιτίας των διαφορετικών συνθηκών που επικρατούν στην παραγωγική διαδικασία και την κυκλοφορία διαφόρων αγροτικών προϊόντων.

Το ζήτημα της διαφοροποίησης των αγροτικών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, που συνδέεται με το *βάθμο και το επίπεδο εμπορευματοποίησης* (degree and level of commoditisation), δεν θα πρέπει να ενταχθεί μέσα σε μια εξελικτική/αναπτυξιακή προβληματική που αναγνωρίζει στάδια ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στη γεωργία. Η ύπαρξη διαφορετικών μορφών οικογενειακής εκμετάλλευσης μπορεί να αντιμετωπισθεί περισσότερο σαν επιβεβαίωση της ετερογένειας στη γεωργία παρά σαν απλή απόδειξη της «καθυστέρησης» μερικών παραγωγικών μορφών σε σχέση με άλλες όσον αφορά τη σύνδεσή τους με την αγορά. Μάλλον θα μπορούσε να αναφερθεί κανείς σε διαφορετικούς δρόμους γεωργικής ανάπτυξης, που προϋποθέτουν, όμως, διαφορετικές σχέσεις της αγροτικής εκμετάλλευσης με την αγορά (van der Ploeg, 1990, σ. 13-26).

Η ανισομερής ανάπτυξη του καπιταλισμού στη γεωργία μπορεί να αναλυθεί, στο βαθμό που αναζητούνται διαφορετικά μοντέλα οικογενειακής εκμετάλλευσης (patterns of family farming), που αποτελούν και τη βάση για την εξέταση του χαρακτήρα και της βαρύτητας των σχέσεων παραγωγής που αναπτύσσονται σε συγκεκριμένες μορφές οικογενειακής εκμετάλλευσης.⁸ Αυτά τα μοντέλα συνδέονται με συγκεκριμένους τύπους αναπαραγωγής (π.χ., απλή και εκτεταμένη, αυτόνομη και εξαρτημένη) των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων και δεν αποτελούν εκ των προτέρων σχηματοποιήσεις αλλά «κοινωνικές κατασκευές», οι οποίες, με τη σειρά τους, απορρέουν από τη συνάντηση διαφορετικών σχέσεων παραγωγής στο επίπεδο της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Μέσα σε κάθε μοντέλο οικογενειακής εκμετάλλευσης μπορεί να παρατηρηθεί κανείς μια διαδικασία διαφοροποίησης που αφορά όχι μόνο τις επί μέρους διαφορές στο επίπεδο της επιχειρηματικότητας, της ικανότητας εφαρμογής συγκεκριμένης στρατηγικής, ή/και των προσωπικών χαρακτηρισμάτων (π.χ., προσαρμογή, πρωτοβουλία, ενεργητικότητα κ.λπ.),

---

8. Ο van der Ploeg, που είναι και εισηγητής μιας παρόμοιας προβληματικής, αντί για μοντέλα αναφέρεται σε τύπους γεωργικής παραγωγής (styles of farming), όπου, κατά τη γνώμη του, συνιστούν το αποτέλεσμα της διαντίδρασης ανάμεσα στον παραγωγό, τα αντικείμενα παραγωγής και τα μέσα παραγωγής του, όπως αυτά εκφράζονται στη γεωργική εργασιακή διαδικασία μέσα στην αγροτική εκμετάλλευση (van der Ploeg, 1990, σ. 12).

αλλά και τον τύπο συνάρθρωσης (επιτυχία στην εφαρμογή μιας συγκεκριμένης στρατηγικής ή όχι) των διαφορετικών σχέσεων παραγωγής που χαρακτηρίζουν μια συγκεκριμένη μορφή οικογενειακής εκμετάλλευσης.

Σύμφωνα με τον van der Ploeg, η έννοια της ετερογένειας δεν αναφέρεται μόνο στην πολλαπλότητα των μοντέλων οικογενειακής εκμετάλλευσης, αλλά και στη διαφοροποίηση μέσα σε κάθε ξεχωριστό μοντέλο οικογενειακής εκμετάλλευσης (van der Ploeg, 1991, σ. 22). Η μελέτη της διαφοροποίησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων δεν αφορά μόνο τις διαδικασίες ενσωμάτωσής τους σε δια-περιφερειακό επίπεδο, αλλά, ακόμα περισσότερο, αφορά και τη διαφορική ενσωμάτωσή τους σε ενδο-περιφερειακό επίπεδο (Papadopoulos, 1994). Η διαδικασία διαφοροποίησης απέχει από το να είναι μια μονοσήμαντη ή/και μονοδιάστατη διαδικασία και συνιστά ένα πολυεπίπεδο σύμπλεγμα τάσεων και δυναμικών, που εφάπτονται της οικογενειακής εκμετάλλευσης αναπαράγοντας και αναδιαρθρώνοντας την ίδια στιγμή τόσο την εργασιακή διαδικασία όσο και τις σχέσεις παραγωγής μέσα στην εκμετάλλευση.

Σε ένα άλλο επίπεδο, πάντως, θα ήταν χρήσιμο να διαχωρισθεί αναλυτικά η ιστορική διάσταση της διαδικασίας διαφοροποίησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων από την ίδια την εμπειρική επιβεβαίωση της ύπαρξής της. Η πρώτη μπορεί να εμφανίζεται σαν μια αντιφατική διαδικασία που στο θεωρητικό επίπεδο μπορεί να παρουσιαστεί σαν μια αδιαμφισβήτητη «ιστορικά διαμορφωμένη» κατάσταση παρά τις όποιες διαφορετικές τάσεις και μορφές που αναδεικνύονται στο περιθώριο. Από την άλλη μεριά, η εμπειρική διάσταση της διαφοροποίησης συχνά δείχνει αναλυτικά την πολλαπλή ενσωμάτωση της οικογενειακής εκμετάλλευσης σε διαφορετικές αγορές, δηλαδή την εμπορευματοποίηση των διαφορετικών σχέσεων παραγωγής που λειτουργούν στην οικογενειακή εκμετάλλευση (van der Ploeg, 1990, σ. 262). Όπως μπορεί να συναχθεί και από τις προηγούμενες αναφορές στη διαδικασία ενσωμάτωσης της αγροτικής εκμετάλλευσης στον καπιταλισμό, η εμπορευματοποίηση φαίνεται να αφορά είτε τις *εσωτερικές σχέσεις παραγωγής*, που αναπτύσσονται μέσα στην οικογενειακή εκμετάλλευση, είτε και τις *εξωτερικές σχέσεις παραγωγής* που συνδέουν την εκμετάλλευση με τη συνολικότερη οικονομία (Whatmore et al., 1987α, 1987β).⁹

9. Η ανάλυση των σχέσεων παραγωγής στην οικογενειακή εκμετάλλευση, που επιχειρήθηκε από τους Άγγλους γεωγράφους (T.Marsden, R.Munton, S.Whatmore) στα άρθρα που παραπέμπουμε εδώ, δεν είναι ευθεία εφαρμογή της θέσης περί εμπορευματοποίησης (commoditisation thesis), όπως αναπτύχθηκε στο Γεωργικό Πανεπιστήμιο του Wageningen

Μπορούμε τώρα να επιστρέψουμε στη συζήτηση για τη μορφή και το χαρακτήρα της γεωργικής ανάπτυξης. Τα διαφορετικά μοντέλα οικογενειακής εκμετάλλευσης που αποτελούν τη βάση για τον καθορισμό και την έκταση της διαδικασίας διαφοροποίησης μέσα στην αγροτική εκμετάλλευση αντικατοπτρίζουν ουσιαστικά διαφορετικούς «δρόμους» γεωργικής ανάπτυξης. Πέρα από την αξιολόγηση του χαρακτήρα της γεωργικής ανάπτυξης με βάση την επιχειρηματικότητα ή μη του αντίστοιχου τύπου αγροτικής εκμετάλλευσης που παραπέμπει σε μια διχοτομική αποτίμηση της ανάπτυξης (ανάπτυξη/περιθωριοποίηση), χρειάζεται να μελετηθούν οι συγκεκριμένες στρατηγικές «αντίστασης» της οικογενειακής εκμετάλλευσης απέναντι στην ομογενοποίηση και την πλήρη ενσωμάτωση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (Παπαδόπουλος, 1996).

Η διαφορά που επισημαίνει ο van der Ploeg ανάμεσα σε ένα «δρόμο» *εξωγενούς ανάπτυξης* (exogenous development) και σε έναν *δευτερο ενδογενούς ανάπτυξης* (endogenous development) ανάμεσα σε διαφορετικές αγροτικές περιοχές (ή αλλιώς μοντέλα αγροτικής εκμετάλλευσης) – παρά τη σχηματοποίηση των διαδικασιών και τον βολουνταρισμό που φαίνεται να αποπνέει ο δεύτερος «δρόμος» – μπορεί να βοηθήσει ακριβώς στη διατύπωση μιας πιο ολοκληρωμένης άποψης σχετικά με τις μορφές «αντίστασης» των τοπικών κοινωνιών ή γενικότερα των «περιφερειακών αντιστάσεων» σε συνολικότερες διαδικασίες ομοιομορφποίησης της γεωργικής παραγωγής (van der Ploeg, 1991). Παρά τις προοπτικές για κάποια πολιτική συμπαράταξης των τοπικών συμφερόντων στη βάση μιας «ενδογενούς» ή αλλιώς «τοπικής» στρατηγικής ανάπτυξης (Whatmore, 1994), μπορεί κανείς να αναφερθεί γενικότερα στη δυνατότητα ανάδειξης του τοπικού σε αγένα πολιτικού αγώνα και όχι απλώς σε παθητικό αποδέκτη «εκ των άνω» αποφάσεων και διαδικασιών.

Η εισαγωγή της διάστασης του αγροτικού χώρου ως μιας στοιχειώδους εμπειρικής πραγματικότητας μπορεί να προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες στην αναλυτική μελέτη των διαφορετικών μορφών οικογενειακής εκμετάλλευσης, των διαδικασιών διαφοροποίησης, των δια-

---

(Ολλανδία) από τους N. Long, J.D. van der Ploeg κ.ά.. Η σύνδεση των δύο προσεγγίσεων, όμως, επιβεβαιώνεται από την πιο πρόσφατη ανταλλαγή απόψεων μεταξύ τους, όπως και από τη συνάφεια των επιχειρημάτων που επιστρατεύουν για τη μελέτη της διαδικασίας διαφοροποίησης της οικογενειακής εκμετάλλευσης στη σύνδεσή της με την καπιταλιστική αγορά.

φόρων μοντέλων γεωργικής ανάπτυξης, ή/και των στρατηγικών «αντίστασης» των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στην καπιταλιστική ενσωμάτωση. Πρέπει να τονιστεί, όμως, ότι ο αγροτικός χώρος συνιστά περισσότερο μια αρένα κοινωνικο-οικονομικών μορφών και διαδικασιών παρά έναν επί πλέον παράγοντα κοινωνικού μετασχηματισμού.

Στο επόμενο τμήμα θα δείξουμε τη σημασία της μελέτης του αγροτικού χώρου γενικότερα στην ανάλυση της διαδικασίας διαφοροποίησης στη γεωργία.

5. Η «ΤΟΠΙΚΟΤΗΤΑ» ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ

Η θεώρηση του αγροτικού χώρου ως αρένας της κοινωνικής και οικονομικής αναδιάρθρωσης επιτρέπει την επανεξέταση των αγροτικών μελετών σε τοπικό επίπεδο χωρίς να ανάγει το «αγροτικό» σε θεωρητική κατηγορία. Η μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος από τις «αγροτικές περιοχές» καθεαυτές στη σχέση τοπικού και εθνικού ή/και παγκόσμιου, στις μέρες μας, έχει αναθεωρήσει τη συζήτηση σχετικά με το χαρακτήρα του κοινωνικού μετασχηματισμού στην ύπαιθρο.

Αντίθετα, τόσο με την οπτική των «κοινοτικών μελετών» (community studies) κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 στον αγγλοσαξωνικό χώρο, που υπογράμμιζαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τις τοπικές ιδιαιτερότητες και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των κοινοτήτων, όσο και με την οπτική των συνολικότερων εκτιμήσεων της «αγροτικής κοινωνίας» με βάση τις γενικότερες διεργασίες που ασκούνται στις αγροτικές περιοχές, οι μελέτες σε τοπικό επίπεδο (locality studies) επιχειρούν να επαναστοιχειοθετήσουν τη σχέση ανάμεσα στις «τοπικές» και τις «μη-τοπικές» διαδικασίες που παράγουν διαφορετικά αποτελέσματα σε διαφορετικές περιοχές (Savage et al., 1987). Παρ' όλα αυτά, ένα βασικό σημείο αφετηρίας των μελετών σε τοπικό επίπεδο είναι ο ορισμός του «τοπικού» σαν μιας χρήσιμης κατηγορίας για την κοινωνική έρευνα.

Όπως έχει επισημανθεί από τους Bradley και Lowe, μπορεί κανείς να αναγνωρίσει τρεις πλευρές του «τοπικού» που στοιχειοθετούν και αντίστοιχους ορισμούς: α) τη θεώρηση του «τοπικού» ως *γεωγραφικής περιοχής*, β) την υπογράμμιση του τοπικού *κοινωνικού συστήματος*, και γ) την αναγνώριση του τοπικού στα πλαίσια της *«αίσθησης του ανήκειν»*, ή αλλιώς της *«συμβολικής κοινότητας»*. Παρά το διαχωρισμό των συστατικών στοιχείων αυτού που μπορεί να αποκληθεί «τοπική κοινωνία», το σύγχρονο ερευνητικό ενδιαφέρον σχετικά με τις έρευνες σε τοπικό επίπεδο έχει ουσιαστικά επικεντρωθεί προς δύο ξεχωριστές

κατευθύνσεις. Η πρώτη κατεύθυνση συνδέεται περισσότερο με την τρίτη πλευρά του «τοπικού» και αποτελεί βασικά το αντικείμενο των κοινωνικών ανθρωπολόγων που ασχολούνται με την εθνογραφία της τοπικής κοινωνίας και με τη μελέτη του τοπικού πολιτισμού και της ταυτότητας στο χώρο. Η δεύτερη κατεύθυνση, αντιθέτως, συνδέεται με τις δύο πρώτες πλευρές του «τοπικού» και αφορά τη χρησιμοποίηση πολιτικο-οικονομικών κριτηρίων και προσεγγίσεων για την ενασχόληση με την τοπική κοινωνία σαν πεδίο αναπαραγωγής της εργασίας μέσα σε μια καπιταλιστική κοινωνία (Bradley and Lowe, 1984).

Εδώ, θα περιοριστούμε μόνο στη δεύτερη κατεύθυνση των ερευνών σε τοπικό επίπεδο, που άλλωστε συνδέονται με την εξέταση της οικονομικής και κοινωνικής αναδιάρθρωσης του καπιταλιστικού συστήματος. Η ανισομερής ανάπτυξη του καπιταλισμού στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες συνεπάγεται μια εγγενή διαδικασία κοινωνικής διαφοροποίησης η οποία εμπεριέχει και ενδυναμώνεται από τη γεωγραφική διαφοροποίηση. Γενικότερα, οι έρευνες σε τοπικό επίπεδο αφορούν τη μελέτη των ευρύτερων διαδικασιών αναδιάρθρωσης σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές (Massey, 1983). Επί πλέον, σε ορισμένες περιπτώσεις, η «χωρική» διάσταση θεωρείται ένα «ασυστηματοποιήτο» ή αλλιώς «τυχαίο» (contingent) χαρακτηριστικό των γεωγραφικών περιοχών που μελετώνται ακριβώς στο βαθμό που αναδεικνύονται οι τοπικές αντιδράσεις απέναντι στις ευρύτερες διαδικασίες αναδιάρθρωσης (Cooke, 1989).

Ενα βασικό συμπέρασμα, που απορρέει από τις έρευνες σε τοπικό επίπεδο και από τη γενικότερη συζήτηση μεταξύ των Βρετανών οικονομικών γεωγράφων για τον ορισμό του «τοπικού»,¹⁰ είναι ότι το τελευταίο δεν μπορεί να αναδειχθεί σε θεωρητική κατηγορία αλλά θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ένα είδος «περιπτωσιολογικής μελέτης» (case study), δηλαδή ένα ερευνητικό/μεθοδολογικό εργαλείο (Savage et al., 1987). Η μελέτη σε τοπικό επίπεδο συνιστά μια μέθοδο και δεν αποτελεί η ίδια το αντικείμενο της έρευνας. Η τοπική κοινωνία παρομοιάζεται, έτσι, με ένα «κοινωνικό εργαστήριο» που δεν περιορίζεται όμως σε μια ιδιαίτερη περίπτωση (Newby, 1986). Η μελέτη σε τοπικό επίπεδο στοχεύει στη σκιαγράφηση μιας συγκεκριμένης εμπειρικής κατάστασης

---

10. Συζητήσεις για τον ορισμό και την χρησιμότητα της έννοιας του «τοπικού» (locality) έχουν φιλοξενηθεί σε γεωγραφικά περιοδικά, όπως το *Antipode* (1989) και το *Environment and Planning* (1991).

χρησιμοποιώντας διαφορετικές τεχνικές κοινωνικής έρευνας, ενώ, παράλληλα, επιτρέπει τη σύγκριση ή/και την αναφορά σε άλλες περιπτώσεις.

Η διασύνδεση της τοπικής κοινωνίας με το ευρύτερο εθνικό ή/και διεθνές πλαίσιο συνιστά μεθοδολογικά το αναγκαίο μέσο για την ολοκλήρωση των διαφορετικών σταδίων και φάσεων της κοινωνικής έρευνας. Σ' αυτή την κατεύθυνση, είναι χρήσιμη η επανασύνδεση των διαδοχικών εμπειρικών επιπέδων από την οικογενειακή εκμετάλλευση ως το εθνικό επίπεδο. Η μελέτη σε τοπικό επίπεδο προσφέρει τις βάσεις για την ανάπτυξη της μακρο-θεωρίας η οποία όμως δεν μπορεί να διαψευσθεί από την πρώτη. Οι τοπικές έρευνες εξετάζουν ή ενδυναμώνουν την αναλυτική χρησιμότητα των θεωρητικών υποθέσεων (Levine et al., 1987).

Έπειτα από τη μεθοδολογική-θεωρητική αυτή παρέμβαση που στοχεύει στο να αναδείξει τη σημασία της σχέσης τοπικού και μη-τοπικού για την μελέτη του αγροτικού χώρου, θα θέλαμε να αναφερθούμε στο χαρακτήρα των σχέσεων ανάμεσα στις «αγροτικές» τοπικές κοινωνίες και στο ευρύτερο κοινωνικό σύστημα. Ένα τέτοιο εγχείρημα όμως φαίνεται να συναντά προβλήματα εξ αιτίας του διαφιλονικούμενου «αγροτικού» χαρακτήρα των τοπικών κοινωνιών στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Η ταύτιση του «αγροτικού» με τη γεωργία και η αντιμετώπιση της τελευταίας ως μιας ιδιαιτερότητας δίνουν την εντύπωση έλλειψης του «αγροτικού» σαν διαδικασίας που συνοδεύει την αναδιάρθρωση του καπιταλιστικού συστήματος.

Έχοντας σαν παράδειγμα την περίπτωση του Ην. Βασιλείου, όπου η γεωργία αποσυνδέεται όλο και περισσότερο από τον αγροτικό χώρο, συγγραφείς σαν τον Urry υποστηρίζουν ότι η διαδικασία γεωγραφικής αναδιάρθρωσης στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες οδηγεί στην αποσαφήνιση της ιδιαιτερότητας της γεωργίας (όπως επίσης και της γεωργικής χρήσης της γης) και στην υποκατάστασή της από την «τοπική αγορά εργασίας» (Urry, 1981, 1984). Η αντικατάσταση της γεωργίας από μια σειρά «γεωγραφικών καταμερισμών της εργασίας» στο τοπικό επίπεδο οδηγεί σε μια σχετική ομοιογένεια την τοπική κοινωνία. Μια παρόμοια άποψη έχει αναπτυχθεί στη χώρα μας από τους Χατζημιχάλη και Βαΐου οι οποίοι έχουν προχωρήσει σε μια τυπολογία των «τοπικών αγορών εργασίας» (Hadjimichalis, 1987· Hadjimichalis and Vaiou, 1990). Παρ' όλα αυτά, η έννοια της τοπικής αγοράς εργασίας υποδηλώνει την ύπαρξη μιας σχετικής ομοιομορφίας στην τοπική κοινωνία. Μ' αυτόν τον τρόπο, υπογραμμίζονται οι δια-περιφερειακές διαφορές σε βάρος των ενδο-περιφερειακών ή ενδο-τοπικών διαφορών.

Αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο η ανάγκη μελέτης της «αγροτικής» τοπικής κοινωνίας σαν αρένας οικονομικής και κοινωνικής διαφοροποίησης, η οποία μπορεί να θεωρηθεί μια σύνθετη διαδικασία ή αλλιώς συνισταμένη της διαντίδρασης «ενδογενών» και «εξωγενών» χαρακτηριστικών (Marsden et al., 1986· Whatmore et al., 1990). Η ιδιαιτερότητα του «αγροτικού» χώρου που συχνά ανάγεται στη γεωργία μπορεί να χαρακτηριστεί σαν μια επίφαση. Η χρησιμοποίηση της έννοιας της μικρο-εμπορευματικής παραγωγής, η οποία δεν είναι μια ειδικά γεωργική κατηγορία, για να εξηγηθούν οι μορφές και οι διαδικασίες συνάρθρωσης της οικογενειακής εκμετάλλευσης με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, παρέχει τη δυνατότητα εισαγωγής πολιτικο-οικονομικών προσεγγίσεων στην αγροτική έρευνα.

Η μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος στην απασχόληση και την εργασιακή διαδικασία, που επισημαίνεται σύμφωνα με τη συλλογιστική της αναδιάρθρωσης του καπιταλιστικού συστήματος, δεν μπορεί να παραβλέψει τη σημασία των σχέσεων ιδιοκτησίας για την ανάπτυξη της γεωργίας σε τοπικό επίπεδο. Από την άλλη μεριά, η ιδιοκτησίας συνιστά πεδίο αναδιάρθρωσης, όπου το κεφάλαιο αναζητά τη συσσώρευση μέσα από τη χρησιμοποίησή της για οικιστική, τουριστική ή βιομηχανική ανάπτυξη.

Στη σχέση του με τη γεωργία, το κεφάλαιο ακολουθεί δύο τρόπους συσσώρευσης. Ο ένας αφορά τη μετατροπή της αγροτικής γης σε επένδυση του κεφαλαίου, ενώ ο δεύτερος συνδέεται με την εκμετάλλευση της γεωργικής εργασίας μέσα από την ενσωμάτωση της οικογενειακής εκμετάλλευσης στην οικονομία της αγοράς. Ενώ στην πρώτη περίπτωση μπορεί κανείς να μιλάει για μια άμεση διαδικασία συσσώρευσης, αφού η γη χρησιμοποιείται απευθείας σαν κεφάλαιο, στη δεύτερη περίπτωση, με την υποταγή της αγροτικής εργασίας στο κεφάλαιο, πραγματοποιείται μια έμμεση διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης μέσα από τον έλεγχο της γεωργικής παραγωγικής διαδικασίας από το κεφάλαιο. Και στις δύο περιπτώσεις, όμως, παρατηρείται μια σημαντική διαφοροποίηση στο κοινωνικο-οικονομικό και το γεωγραφικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, μπορεί να ειπωθεί ότι η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου *εμπεριέχει την κοινωνική και γεωγραφική διαφοροποίηση της γεωργικής παραγωγικής διαδικασίας*. Παρά τις ευρύτερες διαδικασίες που δοκιμολογούνται με την επέκταση και την κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στη γεωργία και στον αγροτικό χώρο κατ' επέκταση, σημειώνονται σημαντικές ασυνέχειες τόσο στο χώρο όσο και στο χρόνο.

Μια σημαντική διάσταση της άνισης ανάπτυξης του καπιταλισμού στη γεωργία αποτελεί η διαδικασία διαφοροποίησης, όπως αυτή εκφράζεται στο τοπικό και στο εθνικό επίπεδο. Για την ανάλυση μιας τέτοιας διαδικασίας, διατυπώθηκε ήδη η ανάγκη αναγνώρισης διαφορετικών μοντέλων οικογενειακής εκμετάλλευσης και της συνάφειάς τους με την έννοια της μικροεμπορευματικής παραγωγής. Αυτό που αποτελεί νέα προοπτική στη μελέτη της διαφοροποίησης της οικογενειακής εκμετάλλευσης στο τοπικό επίπεδο είναι ότι: «η αγροτική εργασία, στο χωράφι ή στο εργοστάσιο, διαφοροποιείται όλο και περισσότερο σε τοπικό επίπεδο, με βάση τόσο τις εξωτερικές πιέσεις όσο και τις μεταβαλλόμενες τοπικές συνθήκες» (Marsden et al., 1992, σ. 4).

Η διαδικασία διαφοροποίησης της οικογενειακής εκμετάλλευσης στο τοπικό ή/και περιφερειακό επίπεδο δεν είναι απλώς μια εξωγενής διαδικασία, αλλά συναντά ενδογενή ανάδραση από τις ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες που παίρνει τη μορφή υποταγής ή/και αντίστασης. Η αναγνώριση της σημασίας των ενδογενών τοπικών συνθηκών στη διαδικασία διαφοροποίησης εισάγει τη δυνατότητα μελέτης εκείνων των παραγόντων που συνδέονται με τις μορφές αντίδρασης στις διαδικασίες συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης στον αγροτικό χώρο. Όπως έχει διατυπωθεί από τον Vail για την αμερικανική γεωργία, υπάρχει μια αυξανόμενη υποστήριξη των μικρών εκμεταλλεύσεων και των εκμεταλλεύσεων μερικής απασχόλησης στο επίπεδο των τοπικών κοινωνιών μέσω οργανώσεων που δρουν στα τοπικά πλαίσια και διαπραγματεύονται τους όρους ενσωμάτωσης των αγροτών στην εθνική οικονομία (Vail, 1982). Σ' αυτό το επίπεδο, η τοπική αυτοδιοίκηση συνιστά σημαντικό πεδίο κοινωνικής δράσης, όπου το κεφάλαιο, το κράτος και οι τοπικοί οργανισμοί σαν κοινωνικά υποκείμενα (social agents) συναντώνται και συνάπτουν συμφωνίες για την οργάνωση και επέκταση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη γεωργία. Με ανάλογο τρόπο, στην περίπτωση της Ελλάδας έχει επισημανθεί από τον Λουλούδη η σημασία των σχέσεων ανάμεσα στο αγροτικό συνδικαλιστικό κίνημα και το κράτος για την εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής, μέσω ενός δικτύου πολιτικής, με αποτέλεσμα τη διαδικασία διαφοροποίησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στη χώρα (Λουλούδης, 1995).

Έτσι, αναδεικνύεται η σημασία της πολιτικής ή αλλιώς της κοινωνικής δράσης στη διαμόρφωση των δομών που λειτουργούν σε τοπικό επίπεδο. Επίσης, η προοπτική της τοπικής διαπραγμάτευσης (negotiation) των σχέσεων ανάμεσα στο κεφάλαιο και στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις αναδύεται σαν ένας σημαντικός τομέας για την επαναθεώ-

ρηση των στρουκτουραλιστικών θεωριών περί κράτους και των οικονομιστικών θεωριών περί ενσωμάτωσης-ομογενοποίησης της εθνικής και κατ' επέκταση της παγκόσμιας οικονομίας.

Οι κάθετοι σύνδεσμοι που υπάρχουν μέσα από την ενσωμάτωση της οικογενειακής εκμετάλλευσης στην εθνική και διεθνή αγορά εμπορευμάτων μπορεί να συγκροτούνται ή να τέμνουν τους οριζόντιους συνδέσμους που παράγονται μέσα στην τοπική και περιφερειακή οικονομία και κοινωνία (Marsden et al., 1992). Υπ' αυτούς τους όρους, χρειάζεται να μελετηθεί και η ομογενοποίηση του αγροτικού χώρου που φαίνεται να συντελείται μέσα από τη διαδικασία διεθνοποίησης της παραγωγής και κατανάλωσης τροφίμων. Η διεθνοποίηση, ως βασική διαδικασία κατά την επέκταση της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης τροφίμων σε παγκόσμιο επίπεδο, συνδέεται με την αλλαγή των οργανωτικών δομών της καπιταλιστικής γεωργίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο (Friedland, 1991). Αυτή η συλλογιστική αποτελεί και το κεντρικό ζήτημα της «νέας πολιτικής οικονομίας της γεωργίας» (new political economy of agriculture), όπως διατυπώθηκε από Αμερικανούς αγροτοκοινωνιολόγους (Buttel et al., 1990· Friedland et al., 1991). Ένα βασικό ερώτημα αφορά το κατά πόσο η πολιτική οικονομία της γεωργίας ή αλλιώς η κοινωνιολογία της γεωργίας μπορεί να αποτελέσει τον κύριο πυρήνα της αγροτικής κοινωνιολογίας ή χρειάζεται να ενσωματώσει μη-γεωργικά στοιχεία της αγροτικής ζωής για την κατασκευή ενός ευρύτερου εξηγητικού σχήματος (Newby, 1983a). Πάντως, η αγροτική έρευνα έχει καταδείξει την ανάγκη διεύρυνσης του αντικειμένου της αγροτικής κοινωνιολογίας πέρα από την παραγωγή και κυκλοφορία των αγροτικών προϊόντων, η οποία άλλωστε αφορά τη γενικότερη σύλληψη της έννοιας της πολιτικής οικονομίας, η οποία στηρίζεται στη σχέση οικονομίας και κοινωνίας (Buttel and Goodman, 1989).

Η μελέτη αυτής της τάσης σαν μιας συνεκτικής διαδικασίας αναδιάρθρωσης της παραγωγής και κατανάλωσης τροφίμων, η οποία καθορίζεται από τις ανάγκες συσσώρευσης του κεφαλαίου, φτάνει να μην λαμβάνει υπ' όψη την ανισομερή ενσωμάτωση της γεωργίας στο παγκόσμιο αγροτο-τροφικό σύμπλεγμα (agro-food complex). Μάλλον, πρέπει να θεωρηθεί ότι η κυριαρχία της διαδικασίας διεθνοποίησης, ειδικότερα στην ευρωπαϊκή γεωργία, επιδέχεται αμφισβήτηση στο επίπεδο της οικογενειακής εκμετάλλευσης, όπου διαφορετικές μορφές απλής αναπαραγωγής συναρθρώνονται με το κεφάλαιο, στο τοπικό επίπεδο, όπου υπάρχουν διαφορετικές δυνατότητες για την εισδοχή του κεφαλαίου, και στο εθνικό επίπεδο, όπου δρουν κρατικοί οργανισμοί/θεσμοί, οι οποίοι

οι και επηρεάζουν την ολοκλήρωση ενός παγκόσμιου αγροτο-τροφικού συμπλέγματος (Whatmore, 1994). Στην περίπτωση της Ελλάδας, παρά την κυριαρχία της οικογενειακής εκμετάλλευσης και τη γενικότερη αντίληψη ότι η ελληνική γεωργία παρουσιάζει σημαντικές αντιστάσεις στο παραγωγικίστικο καθεστώς παραγωγής, παρατηρούμε μια αξιολογη ανάπτυξη του αγροτο-τροφικού συμπλέγματος, η οποία φαίνεται ότι θα λάβει ακόμα μεγαλύτερες διαστάσεις στα επόμενα χρόνια (Κασίμης και Παπαδόπουλος, 1996).

Οι συμβατικές πολιτικο-οικονομικές έννοιες της μισθωτής εργασίας, της συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης της γεωργικής παραγωγής, της διεθνοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας και της ομογενοποίησης του αγροτικού χώρου χρειάζεται να τεθούν σε συγκεκριμένο πλαίσιο για την ανάλυση της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στον αγροτικό χώρο. Η αναδιάρθρωση του κεφαλαίου είναι μια πολύπλευρη και πολύπλοκη διαδικασία, αφού η κοινωνική και γεωγραφική διαφοροποίηση συνιστά ένα σημαντικό παράγοντα της καπιταλιστικής ενσωμάτωσης. Ο ερευνητικός διαχωρισμός ανάμεσα στη γεωργική παραγωγή και στον αγροτικό χώρο είναι μόνο αναλυτικός και όχι πραγματικός. Οι δύο συνιστώσες συμπλέκονται ανακατασκευάζοντας το «αγροτικό» κάθε φορά με βάση νέα δεδομένα. Γενικότερα, αυτό που αγνοείται από αυτές τις προσεγγίσεις που ήδη αναφέραμε είναι μια συνολικότερη θεώρηση της αναδιάρθρωσης του καπιταλισμού στον αγροτικό χώρο, η οποία θα μελετά τις ευρείες διαδικασίες καπιταλιστικής ενσωμάτωσης της γεωργίας, χωρίς να αγνοεί τις μορφές και την έκταση της αντίστασης ή αντίδρασης σ' αυτή τη δυναμική.

6. ANTI ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ: ΣΥΝΟΨΗ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η βασική παρατήρηση που αποτελεί και την αφετηρία αυτής της εργασίας είναι ότι η αποσύνδεση του «αγροτικού» από τη γεωργική παραγωγή στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες έχει συντελεσθεί μέσα από τη διεύθυνση του καπιταλισμού στη γεωργία. Αυτή η διεύθυνση αφορά δύο διαδικασίες. Η μία σχετίζεται με τη *συγκέντρωση της γης*, ενώ η άλλη συνδέεται με την *ανάπτυξη των εμπορευματικών σχέσεων* στη γεωργική παραγωγή (Newby, 1983β, σ. 121).

Αναφερόμενος κανείς στις σχέσεις ιδιοκτησίας μπορεί να παρατηρήσει ότι, στο βαθμό που η σύγχρονη γεωργία αποτελεί ιδιαίτερο τμήμα της κεφαλαιακής συσσώρευσης, η χρησιμότητα της πολιτικής οικονομίας

για τη μελέτη του αγροτικού χώρου γίνεται όλο και πιο επιτακτική (Cloke, 1989). Για παράδειγμα, στο Ην. Βασίλειο η αλλαγή των σχέσεων αγροτικής ιδιοκτησίας υπήρξε το αποτέλεσμα της εμπορευματοποίησης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων που οδήγησε τόσο στη δημιουργία ενός στρώματος ιδιοκτητών αγροτών, που εξασφάλιζαν έτσι την πρόσβασή τους στα μέσα παραγωγής, όπως επίσης και στην αγορά γης από χρηματιστικές επιχειρήσεις/οργανισμούς, που έβλεπαν την αγροτική γη σαν μέσο επένδυσης. Αναπτύχθηκε, έτσι, ένας ανταγωνισμός ανάμεσα στους εκπροσώπους διαφορετικού είδους χρήσεων γης, στους αγρότες και στους «σπεκουλάτορες» του μη-γεωργικού κεφαλαίου. Επιπρόσθετα, η συγκεκριμένη μορφή των καινούργιων σχέσεων ιδιοκτησίας εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο η γη εισέρχεται στη διαδικασία παραγωγής και κατανάλωσης, μέσα από την οικιστική ανάπτυξη, την αναψυχή και τη διατήρηση του περιβάλλοντος όπως και από την πολιτική του κράτους για τη ρύθμιση αυτών των αλλαγών (Whatmore et al., 1990). Σαν αποτέλεσμα, η χρήση της γης αποτελεί κατ' εξοχήν πεδίο αναδιάρθρωσης της παραγωγικής διαδικασίας στον αγροτικό χώρο.

Αντίστοιχα, η αναγνώριση της καταναλωτικής χρησιμότητας των αγροτικών περιοχών ως πηγών αναψυχής, περιβαλλοντικών αξιών και ποιότητας ζωής γίνεται όλο και πιο πιεστική. Η σημασία της κατανάλωσης σαν μιας εξίσου σημαντικής διάστασης της διαδικασίας καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης επιβεβαιώνει για μια ακόμη φορά την αδυναμία εκείνης της άποψης που εξισώνει τον αγροτικό χώρο με τη γεωργική παραγωγή και ανάγει την αγροτική θεωρία σε μια αυστηρά γεωργική ανάλυση.

Επί πλέον, για παράδειγμα, κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 στο Ην. Βασίλειο παρατηρήθηκαν δραματικές και βαθιές αλλαγές στον αγροτικό χώρο. Οι μη-γεωργικές διαδικασίες επέδρασαν καταλυτικά στο χαρακτήρα του κοινωνικού μετασχηματισμού στην ύπαιθρο:

1. εμφανίστηκε το φαινόμενο της αύξησης του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών (counterurbanisation) που προηγούμενα κατατρώχονταν από την έστω αργή αγροτική έξοδο, και

2. σημειώθηκε άνθηση βιομηχανικών δραστηριοτήτων στις αγροτικές περιοχές σε αναφορά με την παρακμή των παραδοσιακών βιομηχανικών κέντρων που βρίσκονταν σε αστικές περιοχές (urban-to-rural industrial shifts) (Cloke, 1989, σ. 180-185).

Στην Ελλάδα, φαίνεται ότι ακολουθούνται παράλληλες τάσεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, οι οποίες οφείλονται περισσότερο στην κρατική πολιτική. Η ανάπτυξη νέων «ενδιάμεσων» περιοχών στην

Ελλάδα αποτελεί σημάδι αυτής της αναστροφής των παραδοσιακών τάσεων αστυφιλίας και βιομηχανικής συγκέντρωσης στα παραδοσιακά αστικά κέντρα (Hadjimichalis and Vaiou, 1990).

Δύο θεωρητικά ζητήματα μπορούν να υπογραμμιστούν, τα οποία αποτελούν και τους βασικούς άξονες ανάλυσης και ερμηνείας των οικονομικο-κοινωνικών διαδικασιών στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Το πρώτο ζήτημα συνδέεται με τη σημασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου ως της κινητήριας δύναμης της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Περισσότερο «ευνοϊκοί» χώροι για την εγκατάσταση μονάδων βιομηχανικής παραγωγής μπορούν να αναζητηθούν στην «περιφέρεια» λόγω ευμενέστερων συνθηκών (π.χ., τοπική αγορά εργασίας, κίνητρα ή/και επιδοτήσεις από κρατικούς φορείς κ.λπ.) για την κεφαλαιακή συσσώρευση. Αυτή όμως η αναδιάρθρωση του κεφαλαίου έχει επιπτώσεις στο τοπικό επίπεδο (Ugry, 1984). Η γεωργική απασχόληση που κυριαρχεί περισσότερο στις αγροτικές περιοχές βρίσκεται, έτσι, σε ανταγωνισμό με τη βιομηχανική απασχόληση που διεκδικεί ένα όλο και μεγαλύτερο τμήμα της τοπικής αγοράς εργασίας. Όμως, γενικότερα, οι αλλαγές στη διάρθρωση της απασχόλησης σε τοπικό επίπεδο έχουν σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της αγροτικής κοινωνικής διάρθρωσης, της σχέσης μεταξύ των δύο φύλων, των πολιτικών συγκρούσεων στις αγροτικές περιοχές κ.λπ. (Rees, 1984). Εδώ ακριβώς επικεντρώνεται και το δεύτερο ζήτημα που αφορά την κοινωνική αναπαραγωγή και αναδιάρθρωση των κοινωνικών τάξεων. Οι ταξικές σχέσεις δεν αντικατοπτρίζουν απλώς τη διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης και αναδιάρθρωσης αλλά και οι ίδιες με τη σειρά τους επικαθορίζουν την αναπαραγωγή και συνέχιση αυτών των διαδικασιών (Massey, 1983).

Η σχέση τοπικού και εθνικού, όπως εγκαινιάζεται μέσα από τη συλλογιστική της αναδιάρθρωσης του καπιταλισμού, καταλήγει στη μελέτη των διαδικασιών της κοινωνικής αναδιάρθρωσης. Βέβαια, αυτή η τελευταία διαδικασία παραμένει επίσης αποτέλεσμα της διαπραγματεύσης ανάμεσα στην τοπική και την εθνική εξουσία όσον αφορά τον οικονομικό, κοινωνικό αλλά και πολιτικό χώρο (Day and Murdoch, 1993). Η κοινωνική δράση δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως άμεσο αποτέλεσμα της κοινωνικής διάρθρωσης, αλλά θα πρέπει να επιδιώκεται η μελέτη του τρόπου με τον οποίο οι δύο πλευρές διαπλέκονται και διαντιδρούν (Newby, 1986). Όπως σημειώνει ο Newby, μια βασική εστία σύγκρουσης στην ύπαιθρο σχετίζεται με την κατανομή της γης. Η αντίθεση ανάμεσα στη διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος και στον

αυξανόμενο εξορθολογισμό της γεωργικής παραγωγής αποτελεί μια σημαντική διάσταση της κοινωνικής σύγκρουσης στον αγροτικό χώρο. Η σύγκρουση σχετικά με τη χρήση της γης επηρεάζεται από τις αλλαγές στις σχέσεις παραγωγής, αλλά δεν εξηγείται εξ ολοκλήρου από αυτές.

Οι δομικές διαδικασίες διαπλέκονται με τις εθνογραφικές (κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες) διαδικασίες σε τέτοιο βαθμό που παράγουν στο γεωγραφικό επίπεδο μια πολλαπλότητα κοινωνικών σχέσεων και μορφών.¹¹

Μπορεί κανείς να αναφερθεί σε μια πολιτικο-οικονομική συλλογιστική, η οποία δεν παραβλέπει τη σημασία της γεωργίας ως παραγωγικού τομέα (που συνδυάζει τους συντελεστές γη και κεφάλαιο) μέσα σε μια καπιταλιστική οικονομία, αλλά εξετάζει τις αντιθέσεις που αναπτύσσονται γύρω από τις σχέσεις ιδιοκτησίας και κατ' επέκταση τη χρήση της γης, ενσωματώνει τη δυναμική της κοινωνικής δράσης (π.χ., πολιτική, ιδεολογία) στη διαδικασία ανασυγκρότησης της κοινωνικής διάρθρωσης, υπολογίζει το ρόλο του κράτους στη διαδικασία κοινωνικής αναδιάρθρωσης και θεωρεί τις τοπικές εμπειρικές έρευνες μια σημαντική μέθοδο για τη μελέτη του κοινωνικο-οικονομικού μετασχηματισμού στην ύπαιθρο (Bradley, 1981).

Η αγγλοσαξωνική πολιτικο-οικονομική προσέγγιση του αγροτικού χώρου εξετάζει την καπιταλιστική αναδιάρθρωση της γεωργίας σαν μια διαδικασία ανισομερούς ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο (Marsden et al., 1987). Μέσα από στρατηγικές επιβίωσης (π.χ., με τη χρησιμοποίηση άλλων πηγών εισοδήματος) ή/και συσσώρευσης (π.χ., με την εφαρμογή άλλων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων ή διά μέσου της σύνδεσης με ανώνυμες βιομηχανικές ή χρηματιστικές εταιρείες), το εξωτερικό ως προς την αγροτική επιχείρηση κεφάλαιο υποτάσσει τη γεωργική παραγωγή.

Οι Βρετανοί γεωγράφοι δεν δίτασαν να προχωρήσουν σε μια συγκεκριμένη ανάλυση της ανάπτυξης των εμπορευματικών σχέσεων όχι μόνο μέσα στην οικογενειακή επιχείρηση, αλλά και στη σύνδεσή της με το βιομηχανικό ή/και χρηματιστικό κεφάλαιο (Whatmore et al., 1987a,

---

11. Αυτή ακριβώς η διαπλοκή δεν μπορεί να μελετηθεί αποκλειστικά με πολιτικο-οικονομικές αναλύσεις, αλλά χρειάζεται η συνδρομή της εθνογραφικής ανάλυσης των συγκεκριμένων τοπικών κοινωνιών (Markus and Fischer, 1986). Αυτή η κατεύθυνση θα εμπλουτίσει την πολιτική οικονομία και θα βοηθήσει σημαντικά στην εξάλειψη του οικονομισμού και του αναγωγισμού που κατατρύχει τη σύγχρονη έρευνα (Sayer, 1989).

1987β). Σ' αυτή την κατεύθυνση έπαιξε καθοριστικό ρόλο τόσο η συζήτηση για τη διαδικασία ενσωμάτωσης της μικρο-εμπορευματικής παραγωγής στον καπιταλισμό (Friedmann, 1981· Goodman and Redclift, 1985· MacEwen-Scott, 1986), όσο και η επανεξέταση της διαδικασίας εμπορευματοποίησης των σχέσεων παραγωγής στην οικογενειακή εκμετάλλευση/επιχείρηση (Long et al., 1986). Η εμπορευματοποίηση της εργασιακής διαδικασίας στην οικογενειακή εκμετάλλευση μέσα από τη σύνδεση της τελευταίας με το κεφάλαιο αποτελεί μια σημαντική διάσταση της μελέτης για την καπιταλιστική ενσωμάτωση της γεωργίας (Marsden 1989, 1991).

Όσον αφορά τη στοιχειοθέτηση της πολιτικής οικονομίας του αγροτικού χώρου, η οποία αφορά την ελληνική περίπτωση, αυτή αναφέρεται κυρίως στην προσπάθεια συνθετικής μελέτης των σχέσεων ιδιοκτησίας που αναπτύσσονται στην ύπαιθρο και της διαδικασίας εμπορευματοποίησης των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται στη γεωργική παραγωγική διαδικασία. Η διαδικασία ενσωμάτωσης δεν πρέπει να θεωρείται απλώς μια εξελικτική διαδικασία που παρά τις αντιθέσεις ή/και αντιδράσεις των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων επέρχεται η ομογενοποίηση του γεωργικού τομέα, ενώ η διαδικασία παραγωγής και κατανάλωσης των αγροτικών προϊόντων διεθνοποιείται. Αντιθέτως, συχνά μπορεί κανείς να παρατηρήσει έναν αριθμό οικογενειακών εκμεταλλεύσεων που διαφοροποιούνται σημαντικά είτε μακριά από την κύρια τάση συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου είτε σαν αποτέλεσμα αυτής της τάσης.

Η ομογενοποίηση της γεωργικής παραγωγικής διαδικασίας συνοδεύεται και από τη διαφοροποίηση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Στο τοπικό επίπεδο, η σύγχρονη γεωργία μπορεί να θεωρηθεί μια αρένα όπου δρουν όχι μόνο ισχυρές τάσεις ομογενοποίησης και διεθνοποίησης, αλλά επίσης και νέες συγκεκριμένες τοπικές αντιστάσεις στις προηγούμενες (van der Ploeg, 1992). Υφίσταται, έτσι, μια ετερογένεια στη γεωργία που αφορά την πολλαπλότητα τόσο των παραγωγικών μορφών όσο και των κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών που τις συνοδεύουν (Kasimis and Papadopoulos, 1994). Στο τοπικό επίπεδο, αυτή η ετερογένεια προϋποθέτει διαφορετικά μοντέλα γεωργικής ανάπτυξης που δεν ακολουθούν αναγκαστικά την κυρίαρχη τάση συσσωρευσης του κεφαλαίου. Η υποταγή της οικογενειακής εκμετάλλευσης στο κεφάλαιο μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία μικρο-εμπορευματικών μορφών παραγωγής που δεν συσσωρεύουν κεφάλαιο. Η διαδικασία

εμπορευματοποίησης οδηγεί σε διαφοροποίηση των οικογενειακών εκμετάλλευσων που ενσωματώνονται με διαφορετικό τρόπο στον καπιταλισμό.

Η διαδικασία καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης στον αγροτικό χώρο δεν είναι αποκλειστικά μια «εξωγενής» διαδικασία, η οποία ακολουθεί τις τάσεις συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του βιομηχανικού και χρηματιστικού κεφαλαίου, αλλά συνδέεται επίσης και με μια «ενδογενή» διαδικασία προσαρμογής ή αντίστασης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στα κελεύσματα της οικονομίας της αγοράς. Για την ολοκλήρωση ή, αλλιώς, ρύθμιση της καπιταλιστικής ενσωμάτωσης της γεωργίας, πρέπει κανείς να αναζητήσει στο ρόλο του κράτους όχι απλώς μια νομιμοποιητική λειτουργία της καπιταλιστικής συσσώρευσης, αλλά επίσης το φορέα της κοινωνικής ενσωμάτωσης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων (Havens and Newby, 1988).

Η διαπλοκή των οικονομικο-κοινωνικών και των πολιτικών σχέσεων αποτελεί ένα από τα κεντρικότερα ζητήματα της πολιτικής οικονομίας του αγροτικού χώρου που επιδιώκει να στερεώσει τη μελέτη της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης στη γεωργία πάνω στη συνθετική ανάλυση της κοινωνικής διάρθρωσης και της κοινωνικής δράσης. Η διαδικασία καπιταλιστικής ενσωμάτωσης της οικογενειακής εκμετάλλευσης, η οποία διαφοροποιείται σημαντικά σε κοινωνικό και γεωγραφικό επίπεδο, οδηγεί σε μια ετερογενή διαδικασία γεωργικής ανάπτυξης. Παρ' όλα αυτά, θα πρέπει να τονιστεί ότι η διαδικασία γεωργικής ανάπτυξης δεν αντικατοπτρίζει απλώς το αποτέλεσμα των τάσεων καπιταλιστικής συσσώρευσης στον αγροτικό χώρο, αλλά και την αντίδραση σε αυτές τις τάσεις, συχνά ακόμα και μέσα από την εμπορευματοποίηση ή/και υποταγή της οικογενειακής εκμετάλλευσης στο κεφάλαιο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αραχωβίτη Ε. και Λ. Λουλούδης, 1996, «Απροστάτευτη Γη», *Νέα Οικολογία*, τεύχ. 140, σ. 26-32.
- Βεργόπουλος Κ., 1975, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα: Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας*, Αθήνα, Εξάντας.
- Κασίμης Χ. και Α.Γ. Παπαδόπουλος, 1996, «Η Ανάπτυξη του Αγρο-Τροφικού Συμπλέγματος και η Πολιτική Οικονομία του Αγροτικού Μετασχηματισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 89/90, σ. 19-52.
- Μωυσίδης Α., 1994, «Περιστασιακός Αγροτικός Χώρος: Ζητήματα Θεωρίας και Μεθοδολογικής Προσέγγισης», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τεύχ. 12, σ. 22-36.

- Λουλούδης Λ., 1991, «Η ΚΑΠ "Ανακαλύπτει" την Ύπαιθρο: Εμφάνεια και Συμπεράσματα για την Ελληνική Γεωργία», *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Νο 9, σ. 51-74.
- Λουλούδης Λ., 1995, «Πολιτικές Όψεις της Κρατικής Παρέμβασης στη Γεωργία: Μια Κριτική Ανασύνθεση των Απόψεων Ηγετικών Στελεχών στο Χώρο της Αγροτικής Πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 6, σ. 121-146.
- Παπαδόπουλος Α.Γ., 1996 «"Ευέλικτη" Γεωργία: Στρατηγική Επιβίωσης και Αντίστασης στην Περιθωριοποίηση ή Μορφή Σύνδεσης με το Αγροτο-Βιομηχανικό Σύστημα», στα Πρακτικά του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας με τίτλο: *Ανταγωνιστικότητα και Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη του Αγροτικού Τομέα: Οι νέες Προκλήσεις για την Ελλάδα*.
- Χατζημυχάλης Κ., 1996, «Τα Νότια Άκρα της Ευρώπης και η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση», *ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών*, τεύχ. 11, σελ. 3-22.

Ξενόγλωσση

- Bodiguel M., H. Buller and P. Lowe, 1990, «Concepts, Definitions and Research Traditions», in P. Lowe and M. Bodiguel (eds), *Rural Studies in Britain and France*, London, Bellhaven Press.
- Booth D., 1993, «Development Research: From Impasse to a New Agenda», in F.J. Shurman (ed.), *Beyond the Impasse: New Directions in Development Theory*, London and New Jersey, Zed Books.
- Bourdieu P., 1989, «Social Space and Symbolic Power», *Sociological Theory*, vol. 7, No 1, p. 14-25.
- Bradley T., 1981, «Capitalism and Countryside: Rural Sociology as Political Economy», *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 5, No 4, p. 581-587.
- Bradley T. and P. Lowe, 1984, «Introduction: Locality, Rurality and Social Theory», in T. Bradley and P. Lowe (eds), *Locality and Rurality: Economy and Society in Rural Regions*, Norwich, Geo Books.
- Buttel F.H. and D. Goodman, 1989, «Class, State, Technology and International Food Regimes», *Sociologia Ruralis*, vol. 29, No 2, p. 86-92.
- Buttel F.H., O.F. Larson and G.W. Gillespie (eds), 1990, *The Sociology of Agriculture*, New York, Greenwood Press.
- CEC, 1995, *Development Prospects of the Central Mediterranean Regions (Mezzogiorno-Greece)*, Luxemburg, Office for Official Publications of the European Communities.
- Chayanov A.V., 1966, *The Theory of Peasant Economy*, Edited by D. Thorner, B. Kerblay and R.E.F. Smith, Homewood, Richard D. Irwin Inc..
- Cloke P., 1987, «Rurality and Change: Some Cautionary Notes», *Journal of Rural Studies*, vol. 3, No 1, p. 71-76.
- Cloke P., 1989, «Rural Geography and Political Economy», in R. Peet and N. Thrift (eds), *New Models in Geography: The Political Economy Perspective*, vol. 1, London, Unwin Hyman.
- Cloke P. and N. Thrift, 1990, «Class and Change in Rural Britain», in T. Marsden, P. Lowe and S. Whatmore (eds), *Rural Restructuring: Global Processes and Their Responses*, London, David Fulton.
- Cooke P., 1989, *Localities: The Changing Face of Urban Britain*, London, Unwin Hyman.
- Davis J.E., 1980, «Capitalist Agricultural Development and the Exploitation of the Propertied Labourer», in F.H. Buttel and H. Newby (eds), *The Rural Sociology of the Advanced Societies: Critical Perspectives*, London, Croom Helm.

- Day G. and J. Murdoch, 1993, «Locality and Community: Coming to Terms with Place», *The Sociological Review*, vol. 41, No 1, p. 82-111.
- Eurostat, 1995α, *Europe in Figures*, 4th Edition, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- Eurostat, 1995β, *Agriculture: Statistical Yearbook*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- Friedland W.F., 1991, «The Transnationalization of Production and Consumption of Food and Fibre: Challenges for Rural Research», in R. Almaas and N. With (eds), *Rural Futures in an International World*, Trondheim, Centre for Rural Research.
- Friedland W.F., L. Busch, F.H. Buttel and A.P. Rudy (eds), 1991, *Towards a New Political Economy of Agriculture*, Boulder, Westview Press.
- Friedmann H., 1981, *The Family Farm in Advanced Capitalism: Outline of a Theory of Simple Commodity Production in Agriculture*, Department of Sociology, University of Toronto, Unpublished manuscript.
- Friedmann H., 1988, «The Family Farm and the International Food Regimes», in T. Shanin (ed.), *Peasants and Peasant Societies*, 2nd Edition, Harmondsworth, Penguin Books.
- Gasson R., G. Crow, A. Errington, J. Hutson, T. Marsden and M. Winter, 1988, «The Farm as a Family Business: A Review», *Journal of Agricultural Economics*, vol. 39, No 1, p. 1-41.
- Goodman D., B. Sorj and J. Wilkinson, 1987, *From Farming to Biotechnology: A Theory of Agro-Industrial Development*, Oxford, Blackwell.
- Goodman D. and M. Redclift, 1985, «Capitalism, Petty Commodity Production and the Farm Enterprise», *Sociologia Ruralis*, vol. 25, No 3/4, p. 231-247.
- Goodman D. and M. Redclift, 1988, «Problems in Analysing the Agrarian Transition in Europe», *Comparative Studies in Society and History*, vol. 30, p. 784-791.
- Hadjimichalis C., 1987, *Uneven Development and Regionalism: State, Territory and Class in Southern Europe*, London, Croom Helm.
- Hadjimichalis C. and D. Vaiou, 1990, «Flexible Labour Markets and Regional Development in Northern Greece», *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 14, No 1, p. 1-24.
- Havens A.E. and H. Newby, 1988, «Agriculture and the State: An Analytical Approach», in A.E. Havens (ed.), *Studies in the Transformation of U.S. Agriculture*, Boulder, Westview Press.
- Hoggart K., 1988, «Not a Definition of Rural», *Area*, vol. 20, No 1, p. 35-40.
- Kasimis C. and A.G. Papadopoulos, 1994, «The Heterogeneity of Greek Family Farming: Emerging Policy Principles», *Sociologia Ruralis*, vol. 34, No 2/3, p. 206-228.
- Kautsky K., 1988, *The Agrarian Question*, vols 2, London, Zwan.
- Laursen F., 1995, «On Studying European Integration: Integration Theory and Political Economy», in F. Laursen (ed.), *The Political Economy of European Integration*, Maastricht, European Institute of Public Administration.
- Levine A., E. Sober and E.O. Wright, 1987, «Marxism and Methodological Individualism», *New Left Review*, No 162, p. 67-84.
- Long N., J.D. van der Ploeg, C. Curtin and L. Box (eds), 1986, *The Commoditisation Debate: Labour Process, Strategy and Social Network*, Wageningen, Agricultural University Wageningen.
- Lovering J., 1989, «The Restructuring Debate», in R. Peet and N. Thrift (eds), *New Models in Geography: The Political-Economy Perspective*, vol. 1, London, Unwin Hyman.

- Mann S.A. and J.M. Dickinson, 1978, «Obstacles to the Development of a Capitalist Agriculture», *The Journal of Peasant Studies*, vol. 5, No 4, p. 466-481.
- MacEwen-Scott A., 1986, «Towards a Rethinking of Petty Commodity Production», *Social Analysis*, No 20, p. 93-105.
- Markus G.E. and M.M.J. Fischer, 1986, *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*, Chicago and London, The University of Chicago Press.
- Marsden T., 1989, «Commoditisation of the Labour Process: Farm Households in British Agriculture», *Sociology of Agriculture Working Paper Series No1*, Rural Studies Research Centre, University College London.
- Marsden T., 1990, «Towards the Political Economy of Pluriactivity», *Journal of Rural Studies*, vol. 6, No 4, p. 375-382.
- Marsden T., 1991, «Theoretical Issues in the Continuity of Petty Commodity Production», in S.Whatmore, P. Lowe and T. Marsden (eds), *Rural Enterprise: Shifting Perspectives on Small-Scale Production*, London, David Fulton.
- Marsden T., P. Lowe and S. Whatmore, 1990, «Introduction: Questions of Rurality», in T. Marsden, P. Lowe and S. Whatmore (eds), *Rural Restructuring: Global Processes and their Responses*, London, David Fulton.
- Marsden T., P. Lowe and S. Whatmore, 1992, «Introduction: Labour and Locality: Emerging Research Issues», in T. Marsden, P. Lowe and S. Whatmore (eds), *Labour and Locality: Uneven Development and the Rural Labour Process*, London, David Fulton.
- Marsden T., S. Whatmore and R. Munton, 1987, «Uneven Development and the Restructuring Process in British Agriculture: A Preliminary Approach», *Journal of Rural Studies*, vol. 3, No 4, p. 297-308.
- Marsden T., S. Whatmore, R. Munton and J. Little, 1986, «The Restructuring Process and Economic Centrality in Capitalist Agriculture», *Journal of Rural Studies*, vol. 2, No 4, p. 271-280.
- Massey D., 1983, «Industrial Restructuring as Class Restructuring: Production Decentralization and Local Uniqueness», *Regional Studies*, vol. 17, No 2, p. 73-89.
- Massey D., 1984, *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*, London, Macmillan.
- Mormont M., 1990, «Who is Rural? or, How to be Rural: Towards a Sociology of the Rural», in T. Marsden, P. Lowe and S. Whatmore (eds), *Rural Restructuring: Global Processes and Their Responses*, London, David Fulton.
- Newby H., 1980, «Trend Report: Rural Sociology», *Current Sociology*, vol. 28, No 1, p. 1-141.
- Newby H., 1983α, «The Sociology of Agriculture: Towards a New Rural Sociology», *Annual Review of Sociology*, vol. 9, p. 67-81.
- Newby H., 1983β, «European Social Theory and the Agrarian Question: Towards a Sociology of Agriculture», in E.F.Summers (ed.), *Technology and Social Change in Rural Areas*, Boulder, Westview Press.
- Newby H., 1986, «Locality and Rurality: The Restructuring of Rural Social Relations», *Regional Studies*, vol. 20, No 3, p. 209-215.
- Pahl R.E., 1966, «The Rural-Urban Continuum», *Sociologia Ruralis*, vol. 6, No 3/4, p. 299-329.
- Papadopoulos A.G., 1994, *Class and Social Stratification in Contemporary Rural Greece: A Comparative Study of Three Communities*, Unpublished D. Phil. Thesis, University of Sussex.

- Rees G., 1984, «Rural Regions in National and International Economies», in T. Bradley and P. Lowe (eds), *Locality and Rurality: Economy and Society in Rural Regions*, Norwich, Geo Books.
- Sayer A., 1989, «The "New" Regional Geography and Problems of Narrative», *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 7, p. 253-276.
- Savage M., J. Barlow, S. Duncan and P. Saunders, 1987, «"Locality Research:" the Sussex Programme on Economic Restructuring, Social Change and the Locality», *The Quarterly Journal of Social Affairs*, vol. 3, No 1, p. 27-51.
- Smith C.A., 1986, «Reconstructing the Elements of Petty Commodity Production», *Social Analysis*, No 20, p. 29-46.
- Smith N., 1989, «Uneven Development and Location Theory: Towards a Synthesis», in R. Peet and N. Thrift (eds), *New Models in Geography: The Political-Economy Perspective*, vol. 1, London, Unwin Hyman.
- Stacey M., 1969, «The Myth of Community Studies», *British Journal of Sociology*, vol. 20, p.134 147.
- Thrift N., 1987, «Manufacturing Rural Geography?», *Journal of Rural Studies*, vol. 3, No 1, p.77-81.
- Urry J., 1981, «Localities, Regions and Social Class», *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 5, p. 455-474.
- Urry J., 1984, «Capitalist Restructuring, Recomposition and the Regions», in T. Bradley and P. Lowe (eds), *Locality and Rurality: Economy and Society in Rural Regions*, Norwich, Geo Books.
- Vail D.J., 1982, «Family Farms in the Web of Community: Exploring the Rural Political Economy of the United States», *Antipode*, vol. 14, No 3, p. 26-38.
- Van der Ploeg J.D., 1990, *Labour, Markets and Agricultural Production*, Boulder, Westview Press.
- Van der Ploeg J.D., 1991, «Styles of Farming: An Introductory Note on Concepts and Methodology», in H. de Haan and J.D. van der Ploeg (eds), *Endogenous Regional Development in Europe: Theory, Method and Practice*, Brussels, European Commission.
- Van der Ploeg J.D., 1992, «The Reconstitution of Locality: Technology and Labour in Modern Agriculture», in T. Marsden, P. Lowe and S. Whatmore (eds), *Labour and Locality: Uneven Development and the Rural Labour Process*, London, David Fulton.
- Whatmore S., 1991, *Farming Women: Gender, Work and Family Enterprise*, Basingstoke and London, Macmillan.
- Whatmore S., 1994, «Global Agro-Food Complexes and the Refashioning of Rural Europe», in A. Amin and N. Thrift (eds), *Globalization, Institutions and Regional Development in Europe*, Oxford University Press.
- Whatmore S., R. Munton, J. Little and T. Marsden, 1986, «Internal and External Relations in the Transformation of the Family Farm», *Sociologia Ruralis*, vol. 26, No 3/4, p. 396-398.
- Whatmore S., R. Munton, J. Little and T. Marsden, 1987α, «Towards a Typology of Farm Business in Contemporary British Agriculture», *Sociologia Ruralis*, vol. 27, No 1, p. 21-37.
- Whatmore S., R. Munton, T. Marsden and J. Little 1987β, «Interpreting a Relational Typology of Farm Businesses in Southern England», *Sociologia Ruralis*, vol. 27, No 2/3, p.103-122.
- Whatmore S., R. Munton and T. Marsden, 1990, «The Rural Restructuring Process: Emerging Divisions of Agricultural Property Rights», *Regional Studies*, vol. 24, No 3, p. 235-245.

